

Fig. 1. Kirken i landskabet set fra nordøst, med Storå og Kærsgård. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The church in the landscape seen from the north east, with Storå and the Kærsgård estate.*

BRENDERUP KIRKE

VENDS HERRED

Kirken (»ecclesia Brendrup«) er tidligst nævnt 1349 i et afladsbrev, der eftergav 40 dages kirkebod til kirkens velgørere.¹ Fra 1370'erne og 1380'erne kendes flere sjælegaver til præstebordet, indført i to $\dagger$ messebøger (s. 6778): Pinsedag 1374 skænkede en mand ved navn Piper al sin jord (takseret til 1 mark sølv) mod forbøn for sin sjæl.² Nogenlunde samtidig og med samme hensigt gav Bodil Ovesdatter sin jord i Brendrup til kirkens gård.³ I forbindelse med en genindvielse af kirkegården 1380 skænkede Margrete Madsdatter al sin jord til kirken.⁴ 1384 indstiftede fru Gunnur Juels en årlig messe for sine forældre mod jord på Brendrup mark.⁵ Et afladsbrev 1386 tilstod 40 dages kirkebod til dem, der besøgte kirken og bad for riget samt for Oluf II. Brevet, der var udstedt ved danehof i Nyborg, efter alt at dømme på kongens navnehelgen Skt. Olavs dag (29. juli), kan muligvis have en sammenhæng med kongelig patronatsret (jf. ndf.).⁶ Kirken blev atter begunstiget

med afladsbreve 1403,⁷ 1407,⁸ 1422,⁹ 1445 (udstedt i forbindelse med Christoffer III's bryllup)¹⁰ og 1461.¹¹ Deres indhold kendes dog ikke i detaljer. Peder Bille til Kærsgård ($\dagger$ 1508) betænkte i sit testamente såvel kirken som præsten og degnen.¹² Indtrykket af en økonomisk velfunderet kirke underbygges af landehjælpen 1524–26. Da svarede kirken herredets højeste skatte-takst på 20 mark, på niveau med Vejlby (s. 6399), Asperup (s. 6541), Gelsted og Husby.¹³ 1589 havde Brendrup hele 80 tiendeydere, hvad der på Vestfyn kun blev overgået i Hårby (Båg Hrd.).¹⁴ 1676 udgjorde kirkens gods $4\frac{1}{2}$ tønder hartkorn og *kirketienden* 27 $\frac{1}{2}$ tønder.¹⁵

Værnehelgen. 1380 omtaltes kirken som viet til Skt. Peter (»ecclesie beati Petri in Brechendrop«).⁴ Dette fremgik også 1484 (»ecclesiam parochialem s. Petri apostoli in Brenderop«).¹⁶

Altre. 16. okt. 1394 indviedes *Maria Magdalenes alter* sammen med andre altre viet til andre helgener (»alta-

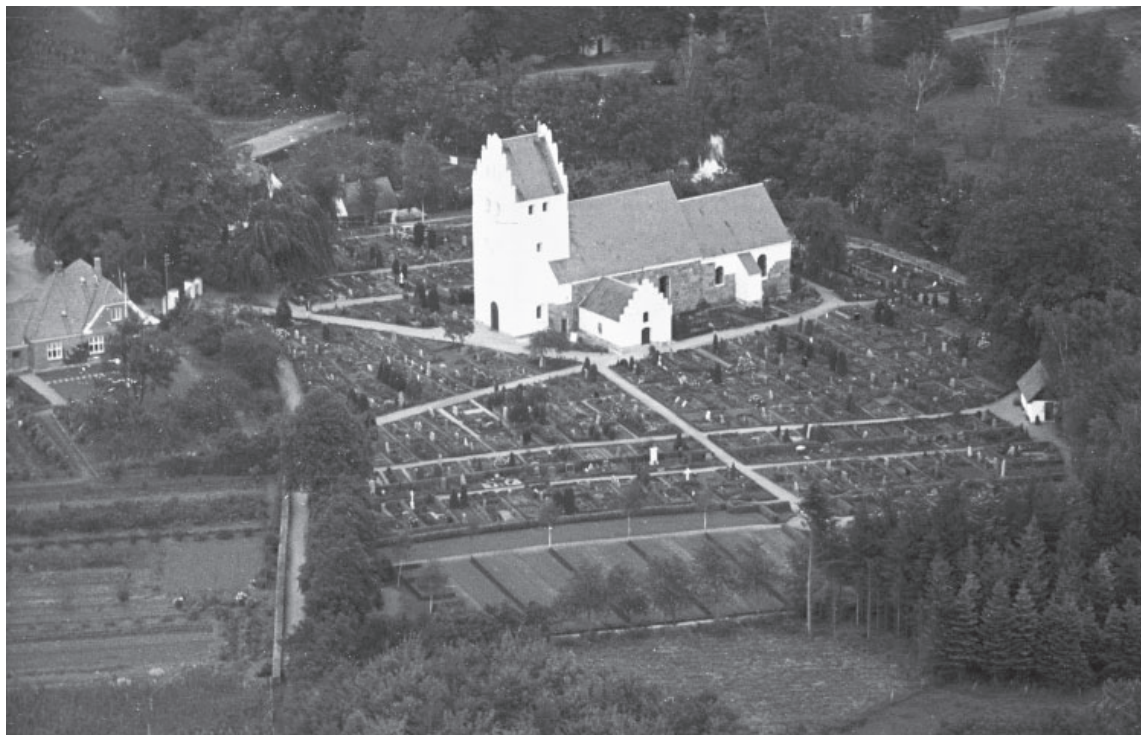

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra sydvest. Foto Aalborg Luftfoto 1948-52. I KB. – *Aerial photo of the church seen from the south west.*

ria Mariæ Magdalenæ & aliorum divorum»).¹⁷ *Skt. Nikolaj alter* blev indviet 15. maj 1416 af viebisen Søren.¹⁸

Den tidligst kendte præst i Brenderup er Laurens Jepsen (eller Laurits Jacobsen), der 1440 beseglede et troskabsbrev fra herredets bønder til Christoffer III af Bayern.¹⁹ Efter 1478 afstod han embedet til Søren Madsen, men beholdt en mindre afgift af kirken ('portio canonica').²⁰ Laurens Jepsen forsvarede stadig præstegårdens rettigheder på tinge 1484, da det fremgik, at han havde fået præstegården af Erik VII af Pommern (1396-1439), formentlig et vidnesbyrd om kongelig *patronatsret* snarere end om præstegårdens grundlæggelse.²¹ Kongelig *patronatsret* indikeres også af dronning Christines præsentation af kirken 1484 til Jakob Lauritsen efter fornævnte Søren Madsens frivillige fra-træden.²² Senere kendes præsterne Oluf Jensen (1491-96), Hans Eriksen (nævnt o. 1500) og Knud Henriksen, der var den sidste katolske præst og endnu havde embedet 1539.²³

Efter reformationen blev sognets kongetiende 1558 udlagt som en del af bispeembedets indtægt.²⁴ Steen Bille til Kærsgård (1522-90) fæstede tilsyneladende kirketietiden,²⁵ ligesom sønnen Erik Bille til Kærsgård (1561-1641) og sønnesønnen Steen Bille til Kærsgård (1606-72).²⁶ Da der 1646 blev åbnet for adelige ho-

vedgårdsejeres ansøgninger om erhvervelse af patro-natsret, ansøgte sidstnævnte forgæves om at få kirkerne i Brenderup og Fjelsted (s. 6835).²⁷ Brenderup Kirke blev 1656 »opgifven« ifølge sognepræstens optegnelser 1667/77, men i hvilken henseende er dog uvist.²⁸ Kirken tilhørte endnu Kronen 1676, da den sammen med annekset Ore (s. 5693) blev skødet til Didrik Schult til Finstrup, der blot en måned senere solgte dem videre til Oregårds ejer, Erik Banner (1618-87).²⁹ Begge kirker indgik sammen med Oregård fra 1719 i grevskabet Gyldensteen. Herfra blev Brenderup Kirke 1807 købt af Kærsgårds ejer Jacob Wedel (†1807).³⁰ Kirken tilhørte Kærsgård, indtil den overgik til *selveje* 1. juli 1916.³¹

Anneksforhold. 1620 bestemtes det, at Brenderup ved førstkommende ledighed i præsteembedet skulle annekteres til Ore, hvor præstens indtægter var beskedne (jf. s. 5693).³² 1626 blev Ores sognepræst Knud Eriksen Kraft udnævnt til kapellan i Brenderup, da Mads Hansen Colding (†1628) ikke var i stand til at betjene kirken.³³ Kraft blev indsat i præsteembedet 31. dec. 1628, og i overensstemmelse med vilkårene for sammenlægningen tog han bolig i Brenderup, da der ingen præstegård fandtes i Ore.³⁴ Kort efter hans død 1632 opstod der uenighed, om hvilket af sognene der skulle opfattes som hovedsogn, idet de to sogne havde kaldet

hver deres kandidat.³⁵ Da der var flere end dobbelt så mange tiendeydere i Brenderup som i Ore, og præsten tilmed residerede i Brenderup, besluttede kongen, at Brenderup fremover skulle opfattes som hovedsognet og Ore som annekset.³⁶ 1673 fik Oregårds nye ejer Erik Banner omstødt dette, udtrykkeligt for at Ore Sogn skulle betjenes først.³⁷ Ores formelle forrang blev bekræftet ved Banners køb af kirkerne 1676.³⁸ I *Danske Atlas* 1774 omtales Brenderup dog atter som hovedsognet.³⁹ Anneksforholdet blev opløst 1906, og Brenderup indgår siden 1999 i pastorat med Indslev (Vends Hrd.).⁴⁰

Sognegrænsen følger næsten udelukkende vandløb. Pavebæk afgrænser således mod Asperup, Gremmeløkke Å mod Fjelsted, Storå mod Harndrup og Skelbæk mod Ore. 1494 blev 'den bæk, som løber gennem Holse' (den nu rørlagte Holse-Fyllested Skelbæk) stadfæstet som sognegrænsen mod Hårslev.⁴¹

Et *sagn* udlagde figurstenen over Magdalene og Margrete Emmiksen (gravsten nr. 1 s. 6803) som et monument over to piger, der blev myrdet i en skov i Brenderup.⁴² Om Anne Trolle til Kærsgård (†1723) fortæltes, at hun lod sin hund begrave på kirkegården, alt efter fortællingen enten gennem bestikkelse af sognepræsten eller imod hans vilje. Hunden skulle derefter være genbegravet i Korshøj ved Kærsgård.⁴³

Møntfund. 1882 fandt graveren på kirkegården i godt en halv meters dybde og mellem to gamle grave 54 mønter fra Christian IV og Frederik III's tid (nærmere bestemt 1618–55) svøbt i en klud.⁴⁴ Med mønternes datering og fundsammenhængen er der rimeligvis tale om en nedlæggelse fra Karl Gustav-Krigene 1657–60.⁴⁵

Kirken er opført på en bank på vestsiden af Nordfyns største vandløb Storå (jf. fig. 1).⁴⁶ Den ligger i den østlige udkant af den store landsby (jf. fig. 3) med hovedgården Kærsgård som nabo mod syd og en skole på vestsiden.⁴⁷ Kirken befinder sig noget sydvestligt i det store, jævnt bakkede og skovrige sogn, der også omfatter landsbyerne Skovs Højrup, Å Højrup, Fyllested, Graderup, Køstrup, Bro og Holse samt Brenderup og Holse stationsbyer.

Kirkegården udgør efter flere udvidelser et ca. 11.300 m² stort, geometrisk uregelmæssigt areal. Den havde 1811 form af et rektangel på 4.500 m², hvis let afrundede kortsider i øst og vest (fig. 3) endnu erkendes.

Noget usædvanligt er kirkegården omtalt i middelalderlige skriftlige kilder, idet 'sankt Peders kirkes kirkegård i Brenderup' («cemiterium ecclesie beati Petri in Brechendrop») blev genindviet 11. juni 1380 under medvirken af provstens official Wilken, præst i Gelsted.⁴ Senere, o. 1600, nævnes, at et stort asketræ på kirkegården blev fældet af sognepræst Mads Hansen Colding til lensmandens fortørnelse.⁴⁸ En regulering af kirkegården med planering og inddeling af gravsteder fandt sted o. 1815.⁴⁹ Vedligeholdelsen af gravstederne påhvilede derefter gravstedsejerne, mens ansvaret for fællesarealerne roterede mellem sognemændene, hvad der 1821 fungerede

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt 1810–11 af Henrik Kidde. Tegnet af Freerk Oldenburger 2021. – *Cadastral map.*

Fig. 4. Prospekt af kirken set fra syd. Tegning af J. T. Hanck 1825. I Museum Odense. — *Prospect of the church seen from the south.*

‘nogenlunde’, men ved synet fem år senere gav anledning til bemærkninger om utilfredsstillende vedligeholdelse.⁵⁰ Kirkegården trængte 1837 til en udvidelse, da det mange gange var hændt ved begravelser, at man ikke kunne finde plads.⁵¹ Ifølge matrikelkortene synes en bræmme mod syd at være tillagt mellem 1848 og 1869, men muligvis først indlemmet 1870 i forbindelse med en større udvidelse mod nord.⁵² 1903 omtaltes en ‘betydelig’ udvidelse, hvad der muligvis betegner indlemmelse af det sidste stykke af den 1870 tillagte jord.⁵² Kirkegården blev atter udvidet mod syd 1928, hvor et nyt afsnit i sydøst blev anlagt ved havearkitekt Johannes Tholle, mens den sydvestre del 1948 blev udlagt til begravelse efter plan af kirkegårdsinspektør Jens Gravesen, Svendborg.⁵³ Her er der 1990 ved kirkegårdskonsulent Erik Heeser Nielsen etableret en skovkirkegård, en lund omkranset af egetræer, og med Kærsgårds nåletræsplantage som landskabsmæssig bag-

grund.⁵⁴ I kirkegårdens modsatte ende ved hovedindgangen står en stor blodbøg.

Hegnet er et kampestensdige, der dels er opfyldt med skærver, dels afdækket med beton. Betragtet som helhed må det hidrøre fra kirkegårdsudvidelsen 1928.⁵⁵ På en strækning i vest (syd for hovedindgangen) står der hæk i stedet for stendige. Kirkegårdens hegn er tidligst omtalt 1637, da seks alen af ‘ringmuren’ blev opsat »aff grunden«, mens der i øvrigt blev forbedret adskillige steder ovenpå.⁵⁶ Muren var 1665 brøstfældig og nogle steder ‘udfalden’, og året efter blev der indgået en tiårig kontrakt om vedligeholdelse.⁵⁷ 1735 var kirkegården utilstrækkeligt indhegnet.⁵⁸ Ved synene 1803-12 noteredes det, at kirkegårdsmuren var brøstfældig og nedfalden.⁴⁹ 1816 var den i tilfredsstillende stand, bortset fra faldefærdige partier ved hovedindgangen.⁴⁹

Hovedindgangen mod nordvest er en køreport med to flankerende fodgængerlåger. Den udgøres

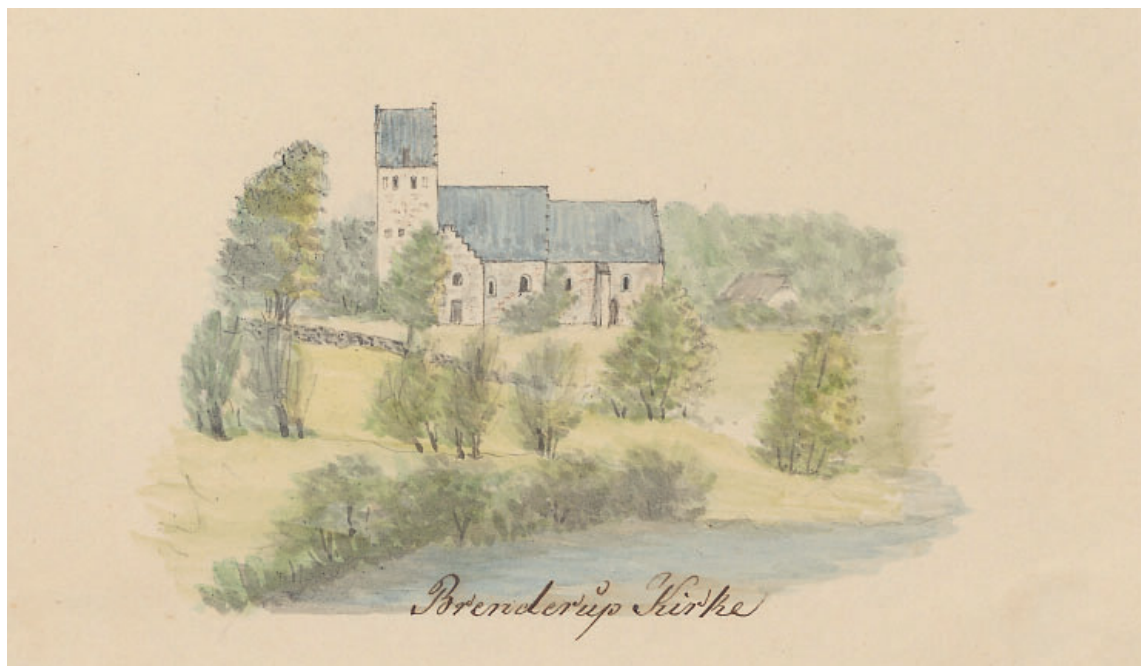

Fig. 5. Prospekt af kirken set fra syd. Tegning o. 1850 i Burman Beckers samling i KB. – *Prospect of the church seen from the south.*

af fire hvidkalkede teglstenspiller med sort sokkel og flad pyramideafdækning af cement samt sortmalede støbejernsfloje. De to centrale piller er af ældre dato, mens de to mindre piller på flankerne er tilføjet 1947; fløjene er muligvis fra o. 1900.⁵⁹

I sydvesthjørnet findes desuden en lav dobbeltlåge af lakeret træ (præstelåge). Den fører nu ud til et idrætsanlæg, men var oprindeligt forbundet med en sti fra præstegården ved Bubbelvej ca. 300 m sydvest for kirken.⁶⁰ Her må præstegården også have ligget 1491, da et brev nævner dens beliggenhed syd for 'kirketofte'.⁶¹ Indgangen, der er flyttet i forbindelse med kirkegårdsudvidelsen 1928, må derfor antages at have været benyttet langt tilbage, foruden præsten også af beboerne i Køstrup, hvis kirkesti sluttede sig til præstens. Andre kirkestier fra Bro i nord og Holse i Øst har gennem Brenderup by ført til hovedindgangen.⁶² Erik Bille forbød 1621 Holsebeboerne at benytte sidstnævnte sti, der gik gennem hans enemærker, og henviste dem til en omvej over Fyllested by.⁶³ Af denne grund ansøgte Laurits Lindenov til Oregård 1631 om, at hans bønder i Holse måtte søge Ore Kirke i stedet for Brenderup, da vejen dertil var 'ond' og lang.⁶⁴

Graverkontor og toiletbygning sydvestligt på kirkegården, en vandskuret teglstensbygning med sadeltag af røde vingetegl, opført 1986 (ved arkitekt Frede Nielsen, Harndrup).⁶⁵

Redskabshus ved østdiget, indrettet i en bygning opført 1950 (ved arkitekt Axel Jacobsen, Odense), oprindeligt en kombineret toilet- og redskabsbygning, udvidet 1977 (ved arkitekt Ebbe Lehn Petersen) og ombygget 1986.⁶⁶ Huset står med hvidkalket teglmur, sortmalede bræddegavle og sadeltag af røde vingetegl.

Et kombineret sognehus og graverkontor samt maskinhal er primo 2025 under opførelse ved arkitektfirmaet Vallentin Haugland A/S, Horsens og Middelfart.

†*Kirkelade*, omtalt 1646, da den ikke var i brug og stod for fald, hvorfor Sten Bille til Kærsgård fik lov at købe den.⁶⁷ Placeringen er ukendt. †*Materialskur*, 1913.⁵⁵ †*Brændselshus*, 1943.⁶⁸ †*Sognehus*, indrettet 2007 i en villa fra 1926 på kirkegårdens vestside (Kirkevej 37);⁶⁹ nedrevet 2024.

Middelalderlige grave (i to lag) blev 1950 konstateret ud for skibets syddør. De daterede sig til tiden før våbenhusets opførelse.⁷⁰

Fig. 6. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The church seen from the north.*

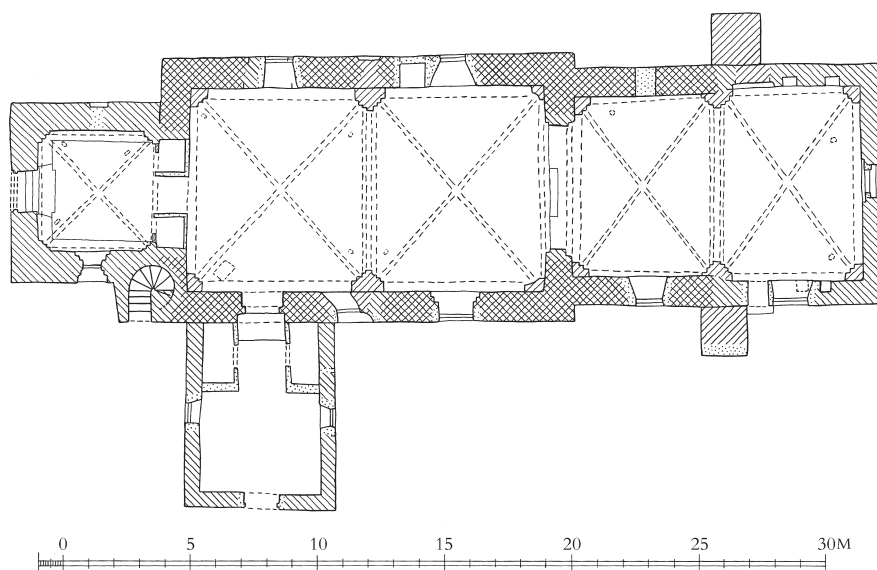

Fig. 7. Plan. 1:300. Målt af Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen 1996, suppleret af Kirstin S. Eliassen og tegnet af Freerk Oldenburger 2025. Signaturforklaring s. 11 – *Plan. Key on p. 11.*

BYGNING

Den romanske kirke bestod af kor med apsis samt skib. I senmiddelalderen blev koret forlænget. Der indbyggedes hvælv i kor og skib. Et våbenhus blev opført ved skibets sydside og et tårn i vest. Senere i middelalderen blev tårnet forhøjet. Våbenhuset omdannedes først til materialhus og senere til ligkapel, og våbenhusfunktionen flyttedes til tårnrummet. Kirkens orientering har en let afvisning mod syd.

Grundplan. Den romanske kirke bestod af et anseeligt skib, der var ca. 16,5 m langt og ca. 10,7 m bredt og et kor, der var ca. 6 m langt, 9,5 m bredt og med $\dagger$ apsis. Korets sekundære støttestykker (s. 6762) skjuler østhjørnerne.

Materiale og teknik. $\dagger$ Apsis, kor og skib er opført af granitkvadre over en dobbeltsokkel (s. 6306, fig. 5). Soklen har et nedre led med skråkant og et øvre led med en rille og herover en karnisprofil. I korets forlængelse indgår en del kvadre, hvoraf adskillige er fra den nedrevne apsis og har samme sokkelprofil som bygningen i øvrigt (s. 6740 samt

fig. 6 og 27). Apsidens sokkelkvadre er genanvendt i korforlængelsens nord- og sydmur, mens en del af de øvrige, krumme kvadre har fundet anvendelse i østgavlen. Skibets nordvesthjørne er bevaret (jf. fig. 14), mens sydvesthjørnet senere er forstyrret af trappehuset (s. 6740 og fig. 19).

Billedkvader? Nu indmuret i trappehusets østre dørvange (s. 6740). Den kvadratiske kvader (fig. 110) prydes af et cirkelslag med markering af centrum; yderligere et par indhugninger lader sig ikke bestemme nøjere.⁷¹

Døre og vinduer. Den romanske syddør giver adgang fra skibet til det tidligere våbenhus (s. 6745), nu ligkapel (s. 6762). Den 135 cm brede, retkantede døråbning er omgivet af en ydre, 192 cm bred og 39 cm dyb niche med rundbuet stik af seks kilehugne kvadre (fig. 8-9). Dørens indre er vandret overdækket med planker, der synes fornyet. Døren blev tilmuret før 1860 i forbindelse med indretning af våbenhuset til materialhus (s. 6762) og flytning af kirkens hovedindgang til tår-

Fig. 8-9. Skibets romanske syddør (s. 6733). 8. Set fra syd. 9. Set fra skibet. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The Romanesque south door in the nave. 8. Seen from the south. 9. Seen from the nave.*

Fig. 10. †Romansk vindue i skibets nordside. (s. 6734). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – †*Romanesque window in the north side of the nave.*

nets vestside (s. 6736). Den er genåbnet 1998 (s. 6766 og fig. 8-9).

Norddøren, der måler 134 cm i bredden udvendig og ca. 185 cm indvendig, er tilmuret o. 1915 i såvel ydre som indre murflugt, men er synlig både ude og inde (jf. fig. 11 og 107).⁷² Åbningen, der ikke bryder soklen, er nu vandret afsluttet foroven; det kan ikke med sikkerhed afgøres, om denne form er oprindelig, idet muren her er gennembrudt af et nyere vindue.

I korets nordmur er udvendig bevaret den vestre halvdel af et oprindeligt vindue (jf. fig. 27), der formentlig blev delvist ødelagt i forbindelse med indretning af en opgang til et herskabspulpir (s. 6753, jf. fig. 27). Indvendig ses vinduet i fuld bredde, men det nu noget flade stik må være delvist ommuret.

I skibets nordmur er spor af to vinduer. Af det østre ses indvendig en del af stikket i toppen af et senere vindue (fig. 12). Omtrent midt i muren, ca. 280 cm over soklens overkant, er et romansk, 61 cm bredt og 135 cm højt, vindue med et stik af tre krumme sten (fig. 10, jf. fig. 27). Indadtil har vinduet, der er synligt fra den midterste hvælv-lomme (jf. fig. 108), stik af tynde, flade sten og med en bredde, der er væsentligt større end i det ydre. Det står nu i det ydre som en let fordybet niche og er i tagrummet tilmuret i vægplanet. Af et vindue på tilsvarende sted i syd er blot bevaret en del af det indvendige stik (fig. 106), mens det øvrige er forsvundet ved gennembrydningen til et senere, gotisk vindue. Vinduestypen med den brede indersmig genfindes i f.eks. Grindløse Kirke (s. 5575)

Kirkens *indre* er af rå kamp; dog synes apsis at have haft kvadre også på indersiden. Overmurene, der især ses over skibets hvælv, er groft berap-

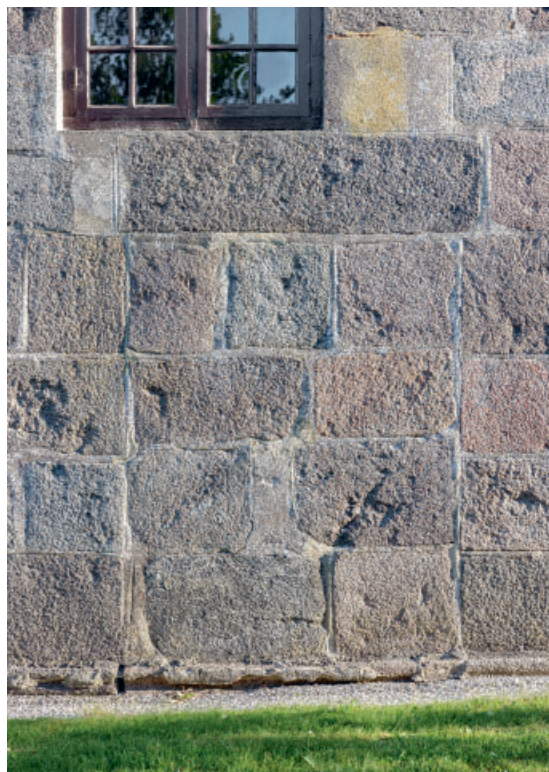

Fig. 11. Skibets romanske †norddør (s. 6734) samt vestre vindue i skibets nordside (s. 6754). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The Romanesque †north door of the nave and the western window in the nave's north side.*

Fig. 12. Vindue i skibets østfags nordside (s. 6754) med øvre del af †romansk vindue. (jf. s. 6734). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Window in the north side of the nave's east bay with upper part of †Romanesque window.*

pede og hvidkalkede op til tagfodshøjde (jf. fig. 43). Såvel kor som skib havde oprindeligt fladt loft. Den romanske *korbue* er senere ombygget (s. 6743).

Taggavle. Korets østgavl er forsvundet ved den senmiddelalderlige korforlængelse (s. 6741). Triumfgavlen af rå kamp står velbevaret (fig. 42). I

gavlfodshøjde ses nær murens vestsider rester af en indmuret ankerbjælke. En lille, sekundært gennembrudt, åbning i triumfgavlen, længst mod nord, giver adgang fra skibets til korets tagrum. Skibets vestgavl af rå kamp er bevaret på nær selve gavltoppen (jf. fig. 13 og 43). I gavlene ses spor af kirkens oprindelige tagværker (s. 6755).

Fig. 13. Aflastningsbue i tårnets mellemstokværk (s. 6748) og skibets oprindelig vestgavl set mod øst (s. 6735). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Relieving arch on the tower's intermediate floor, and the nave's original west gable looking east.*

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. I senmiddelalderen gennemgik kirken store ændringer. Et tårn opførtes i vest. Dette er formentlig kirkens ældste tilbygning. Rækkefølgen af de øvrige tilføjelser kan ikke fastslås med sikkerhed, hvorfor de beskrives fra øst mod vest. Koret blev forlænget mod øst, og i samme forbindelse forsvandt apsiden. Der indbyggedes efterfølgende hvælv i det samlede kor og i skibet, og der opførtes et våbenhus ud for skibets syddør. Tårnet blev senere forhøjet.

Et tårn, der er væsentlig smallere end skibet og med kvadratisk grundplan, opførtes i middelalderen vest herfor. Tårnet er opført i munkesten i uregelmæssigt skifte, dog fortrinsvis munkeskifte, og rejste sig i tre stokværk med gavle i øst og vest. Murkronen i det lave tårn ses endnu i form af et let tilbagespring i murflugten og ligger betragteligt lavere end skibets tagryg, ca. halvanden meter.

I tårnets vestside har været en oprindelig dør, af hvilken vangerne af den halvandenstens dybe anslagsniche er bevaret i den nuværende (jf. fig.

Fig. 14. Tårnet set fra nord (s. 6736 og 6747). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Tower seen from the north.*

Fig. 15. Tårn (s. 6736 og 6747) og våbenhus (s. 6745) set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2023. — Tower and porch seen from the west.

15), mens en eller flere false er borthugget udvendig.⁷³ Indvendig ses i begge sider vederlagene og nederste stiksten af en fladbuet overdækning. I nord og syd har der været relativt små vinduer, af hvilke det nordre er tilmuret, mens det søndre er bevaret i brug, om end ændret i det ydre med skalmuring. De har været dobbeltfalsede med fladbuet overdækning i et spidsbuet spejl. Af det nordre står spejlet som en halvstensdyb niche (jf. fig. 14), i bunden af hvilken ses toppen af det fladbuede vindue. I det indre ses toppen af fladbuestikket over en senere anbragt gravsten.

Mellemstokværkets eneste udsmykning er fire, slanke, spidsbuede højblændinger på vestsiden. De adskilles af halvstensbrede piller (jf. fig. 15).

Klokestokværkets glamhuller er kun bevarede, om end nu tilmurede, mod vest og nord.

De ses kun udvendig, idet de i det indre skjules af en senere skalmuring (jf. s. 6748). Mod hvert af de nævnte verdenshjørner er to glamhuller (jf. fig. 14-15). De er slanke, spidsbuede, koblede åbninger i et fladbuet spejl. Åbningerne adskilles af en kun kvartstensbred søjle, der krones af en binderkonsol med affasede underkanter. Mens glamhullerne i vest er placeret symmetrisk i facaden, er de to mod nord forskudt markant langt mod vest. Endnu tidligt i 1800-årene var to fladbuede blændinger bevaret på tårnets sydside (jf. fig. 4-5). Disse kan være levn af glamhuller, svarende til de ovennævnte.

Tårnrummet (fig. 16-17, jf. fig. 24) åbnede sig mod skibet med en tårnbue, der omtrent har rummets fulde bredde. De retkantede vanger er opført af – genanvendte? – granitkvadre, mens det

Fig. 16. Tårnrummets indre set mod vest (s. 6739). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Tower interior looking west.*

let spidsbuede helstensstik er af tegl. Buens øverste del åbner sig som en niche mod orgelpulpituret. Langs nord-, syd- og vestvæggen er murede vægbænke, der kan være oprindelige. Rummet overdækkes af et samtidigt krydshvælv, der bæres af halvtensdybe, let spidsbuede skjoldbuer på falsede hjørnepiller mod alle fire sider.⁷⁴ Det temmelig fladspændte hvælvs ribber er halvtensbrede og affasede. Hvælvet har halvtensbrede overribber af bindere, og der er slanke, rektangulære spygater i tre af sviklerne (jf. fig. 17–18).

Et samtidigt *trappehus* (jf. fig. 19) længst mod øst på tårnets sydside giver adgang til de øvre stokværk. Det flugter med skibets sydside og er opført af granitkvadre og tegl. De to materialer er i trappehusets nedre del opmuret vekselvis som en art båndmuring, hvilket senere er søgt skjult ved cementpudsning af teglpartierne. Adgangen er fra syd gennem en nu retkantet dør, hvis vanger må være af tegl, men nu fremtræder overpudsede,

og overligger af en, sandsynligvis sekundært anbragt, granitkvader. I dørens østre vange indgår en sekundært anbragt billedsten? (fig. 110). Trapperummet oplyses af en lille, fladrundbuet glug i sydsiden (fig. 113). Trappehuset afsluttes foroven af et pulntag i forlængelse af skibets søndre tagflade. Den højresnoede spindeltrappe har retkantet halvtensspindel (fig. 20) og forløber delvis i murtykkelsen af tårnets sydmur. Den overdækkes af et snoet tøndehvælv (fig. 21). Trappen udmunder i mellemstokværkets sydøstre hvævlomme i en fladbuet overdør (fig. 30), hvis indvendige halvtensfals i vid udstrækning er borthugget i forbindelse med skalmuring ved tårnets senere forhøjelse (s. 6748).

Mellemstokværkets og klokkestokværkets inderside skjules af en senere skalmuring (jf. s. 6748).

Tårnet har haft gavltrekanter i øst og vest (jf. fig. 27 og 15). Disse er bevarede i ca. 2 m's højde og inkorporerede i den nedre del af det forhøje-

Fig. 17. Tårnrummets indre set mod øst (s. 6739). Foto Arnold Mikkelsen 2023. — *Tower interior looking east.*

Fig. 18. Tårnets hvælv (s. 4740). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Tower vault.*

de tårns klokkestokværk (s. 6739). Begge har haft en dekoration bestående af to tætstillede blændinger i midteraksen. Østgavlens blændinger er bevarede i ca. 1 m's højde med sålen omtrent 1 m over gavlfoden og adskilt af en pille på halvanden sten. Blændingerne er nu vandret overdækket to skifter under de nuværende glamhuller, men må formodes oprindeligt at have rejst sig i gavlens fulde højde. Dispositionen bærer præg af en vis hensyntagen til skibets tagryg. Vestgavlens blændinger er bredere og adskilt af en kun en halv sten bred pille. Deres sål er beliggende ca. tre skifter over gavlfoden. Som i øst er blændingerne nu vandret afsluttet umiddelbart under de nuværende glamhuller, men også her må de have rejst sig i gavlens fulde højde. Begge har en lille, fladbuet, nu tilmuret, glug, der er fem skifter høj og er anbragt seks skifter over sålen.

Denne tårnbygning lader sig vanskeligt datere nøjere, men den tilhører næppe middelalderens

sene del. Tårnets detaljer, det veldisponerede hvælv og glamhullernes udformning, antyder snarest en datering til den sene del af 1300-årene eller 1400-årenes begyndelse.

Den senmiddelalderlige korforlængelse er for den nederste dels vedkommende af genanvendte granitkvadre, mens resten er opført af munkesten i polsk forbandt. En lille præstedør i syd er sent brudt (jf. s. 6753 og fig. 38). I østgavlen er et stort, fladrundbuet enkeltfalsat vindue (jf. fig. 25 og 115). Det synes indvendig oprindeligt at have siddet i en niche, der gik helt til gulvet.⁷⁵ Vinduet har været tilmuret, men blev genåbnet o. 1907 (jf. s. 6754). Et lignende sydvindue er senere ændret, men anes endnu vest for og over det nuværende vindue (jf. fig. 6). Et nu tilmuret, fladrundbuet vindue i nordsiden ses kun indvendig (jf. fig. 26), hvor det delvist dækkes af en skjoldbue fra det senere indbyggede hvælv. Den inderste fals er helstensdyb.

Fig. 19. Tårn (s. 6736), trappehus (s. 6740) og våbenhus (s. 6745) set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2023. — *Tower, stairwell, and porch seen from the south.*

Forlængelsen havde oprindelig fladt loft, hvilket fremgår af, at overmurene indtil tagfodshøjde har været hvidkalkede. I søndre indervæg er der to fladbuede gemmenicher (jf. fig. 28), der er ca. 50 cm høje, ca. 44 cm brede og 40 cm dybe. I nordvæggen er ligeledes to fladbuede nicher (jf. fig. 26). Den østre, der er nær hjørnet, er 65 cm høj, 55 cm bred og 40 cm dyb, mens den vestre, i fagets midte, måler 115×60×40 cm.

Den glatte, kamløse gavltrekan har på indersiden tre vandrette, halvstens tilbagespring i og lidt over gavlfodshøjde.

Korbuen er ombygget i senmiddelalderen, er spidsbuet, næsten uden lodrette vanger og med halvstensfals i øst og vest. Det nøjere tidspunkt for dens ændring kan ikke fastslås.

Hvælv. I senmiddelalderen indbyggedes hvælv i det samlede kor og i skibet. Korets to højtrej-

Fig. 21. Trappehusets tøndehvælvede overdækning (s. 6740). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The barrel-vaulted covering of the stairwell.*

Fig. 20. Trappehusets indre (s. 6740). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Stairwell interior.*

ste hvælv er krydshvælv med halvstensribber og bæres af spidsbuede, helstensdybe skjoldbuer, der hviler på falsede piller; gjordbuen er to sten bred med fals til begge sider. I det østre fag er bevaret to cirkulære spygat i østhjørnerne; yderligere et ses i det vestre fags nordvesthjørne. De er dannet af to sammenlagte tagsten, hvis fremspringende ender nu er borthugget.

Omtrent samtidige er skibets to krydshvælv. Også disse har halvstensribber og bæres af helstensdybe, spidsbuede skjoldbuer på falsede hvælvpiller. Gjordbuen er to sten bred og med fals til begge sider. Dog bæres hvælvet i østhjørnerne af usædvanligt udformede tromper (fig. 22), idet begge er vinkelbøjede og ikke, som sædvanligt, er anbragt diagonalt i rummet. En muret, falset klods i sydøsthjørnet (fig. 116) antyder formentlig, at der her var påbegyndt en falset pille, der erstattedes af trompen. Pillerne i vesthjørnerne og vægpillerne har haft, nu stort set borthuggede, kragbånd med afrundet profil (jf. fig. 24 og 117). De er bemærkelsesværdige ved at være anbragt hen ved en halv meter under pillernes vederlag. Der er bevaret tre spygat i hvælvkapperne ved gjordbuen, to i syd og et i nord. I tagrummet ses i sydsidens midterste hvælvflomme en halvstens lukkemur (jf. fig. 106), der viser, at det ene hvælv,

Fig. 22-23. 22. Trompe i skibets nordøsthjørne (s. 6743). 23. Vestre vindue samt gjordbuens pille i skibets søndre sides indre (s. 6753 og 6743). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – 22. Squinch in the nave's north east corner. 23. Western window and pier of the reinforcing rib, interior of the nave's south side.

Fig. 24. Hvælvpille i skibets sydvesthjørne (s. 6743) samt tårnbuens søndre vange (s. 6739). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – Vault pier in the south west corner of the nave and southern side member of the tower arch.

formentlig det østre, kortvarigt har stået alene. I vestfagets sydvestre svinkel ses en oprindelig lem (fig. 118), der formentlig i 1800-årene er tilmuret med gule tegl af normalformat.

Et *våbenhus* opførtes i senmiddelalderen ud for skibets syddør (jf. fig. 6, 15 og 19). Den relativt lave, men lange, bygning er opført af munkesten i munkeskifte over et skifte genanvendte, nu overpudsede, granitkvadre. Kvadre indgår tillige sporadisk i vestmuren. Begge flankemure afsluttes af en dobbelt falsgesims. I østre flankemur, nord for

det senere vindue, ses en tilmuret halvstensbred og 5-6 skifter høj lyssprække. Svage spor antyder en tilsvarende syd for vinduet. I såvel østre som vestre flankemur er et nyere vindue (jf. fig. 6 og 15 samt s. 6754). I sydgavlen er en, flere gange udvidet, døråbning, der endnu 1923 fremtrådte fladbuet med en enkelt fals (jf. fig. 129).⁷⁵ Før 1947 (jf. fig. 36-37) er åbningen udvidet ved borthugning af falsen. Dørens nuværende udformning må hidrøre fra restaureringen 1998, hvor dørfløjen flyttedes til gavlmurens yderside.

Fig. 25. Koret set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The chancel seen from the east.*

Våbenhusets indre har fladt, pudset loft. I våbenhusets sydvestre hjørne er nu en lem i loftet, der giver adgang til tagrummene. Den er etableret efter 1923 (jf. ndf.). Loftet var oprindeligt placeret omtrent 60 cm lavere end nu.

Den kamtakke, etagedelte gavl (jf. fig. 6), der har fem brynede kamtakker til hver side samt en

bred toptinde, har i gavlfodshøjde i midten en enkeltfalset, fladbuet åbning med en luge, der indtil o. 1923 var eneste adgang til tagrummene⁷⁶ og på begge dens sider to smallere, fladbuede og jævnhøje. Herover en to skifter høj båndblænding, hvorover tre fladbuede stigende blændinger og øverst en lille korsformet blænding.

Fig. 26. †Vindue (s. 6741) og nicher i korforlængelsens nordmur (s. 6763). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – †Window and niches in the chancel extension's north wall.

Fig. 27. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The church seen from the north.*

Våbenhuset blev o. 1860 omdannet til materialhus (s. 6762) og senere (o. 1913) til ligkapel (s. 6762).

Et *†våbenhus* på samme sted som det nuværende, men noget lavere end dette, giver sig til kende ved tagspor på skibets sydmur.

Tårnets senmiddelalderlige forhøjelse. I middelalderens slutning forhøjedes det lave tårn med et nyt klokkestokværk (jf. fig. 14–15, 19 og 27). Som indledning til arbejdet – efter en indvendig skalmuring (jf. ndf.) – blev det gamle tårns gavltrekanter nedrevet til et niveau omtrent 2 m over gavlfoden, ligesom nord- og sydmuren øgedes til samme højde. I murværket, der er opført af muren i polsk forbandt, indgår adskillige granitkvadre, og murpartiet under glamhullerne i nord har karakter af bæltmuring.

Det nye klokkestokværk, der rejser sig over et let tilbagespring i muren, afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims mod nord og syd. Det har til hver side to glamhuller, der flankeres af to

blændinger af omtrent samme form og størrelse. Glamhullerne er enkeltfalsede og fladbuede. De to glamhuller adskilles af en to sten bred pille, mens de ydre piller mod blændingerne kun er en sten bred. Samtlige stik prydes af rundede bryn. Indadtil har glamhullernes stik prydskefte af løbere (fig. 31). De søndre glamhuller er nymurede

Fig. 28. Nicher i korforlængelsens sydmur (s. 6743). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Niches in the chancel extension's south wall.*

Fig. 29. Udsnit af mellemstokværks skalmurede nordmur (s. 6747). I bunden af bomhullet ses stokværkets oprindelige nordmur (s. 6740). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Part of the intermediate floor's brick-faced north wall. The original north wall of the floor is visible through the putlog hole.*

i forbindelse med sydmurens skalmuring o. 1867 (jf. s. 6747) og den samtidige fuldstændige ombygning af sydmurens øverste halvdel.

Mellemstokværket, der udgøres af det gamle tårns mellemstokværk og klokkestokværk, er forstærket med en indvendig skalmuring af en halvstens tykkelse (fig. 29 og 32). Trappehusets overdør fik borthugget den indre fals i forbindelse med skalmuringen, der kun delvist er bragt i forbandt med dørens vanger. Dens fladbuede stik er uregelmæssigt opmuret af bindere på fladen (fig. 30). Mod øst er opført en høj, spidsbuet aflastningsbue (fig. 13), der bærer den øvre del af tårnets østmur. Stikket er halvanden sten højt; fornedet et regulært halvandenstens skifte, foroven et helstensstik ledsaget af et rulskifte.

Den østre gavltrekan (jf. fig. 27) har til hver side fire kamtakker og en spinkel toptinde. De helstenstykke takker prydes af diagonalstillegede pinakler med aftrappet øvre afdækning. Kamtakkerne overdækkes foroven af en kam med fald til begge sider, og overgangen til pinaklerne er markeret af et fremspringende skifte med afrundet underkant. Gavlen prydes af fem stigende blændinger, der er tvillingdelte med spærstik, og som bæres af affasede konsoller med en kort hængestav. Stikkene ledsages af bryn, ligesom deres ydre vederlag er angivet ved et fremspringende vandret bryn. De tre midterste blændinger har fornedet høje, enkeltfalsede glugger med brynede halvstensstik.

Den vestre gavltrekan (jf. fig. 15) er en gentagelse af den østre i let forenklet form, idet enkelte af brynene er udeladt.

Fig. 30. Tårnets mellemstokværks indre. Overdør (s. 6740) samt sydmur med skalmuring (s. 6748). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Interior of the intermediate floor of the tower. Upper door and south wall with brick facing.*

Fig. 31. Glamhuller mod vest i det forhøjede tårns klokkestokværks indre (s. 6747). Foto Arnold Mikkelsen 2023.
 – *West-facing belfry lights in the interior of the heightened tower's belfry floor.*

Fig. 32. Tårnets mellemstokværks indre. Sydmur med skalmuring (s. 6747) samt overdørens vestre vange (s. 6748). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Interior of the intermediate floor of the tower. South wall with brick facing, and the western door jamb of the upper door.*

Fig. 33. To, formentlig sekundære konsoller i korgavlens inderside (s. 6750). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Two presumably secondary consoles on the interior of the chancel gable wall.*

Det mere end almindeligt velartikulerede klokkestokværk og de tilhørende gavle udviser nært slægtskab til vestgavlen på Helligåndskirken i Faaborg (DK Svendborg 648). Ud over de der nævnte eksempler kendes bryn også fra et vindue i sydsiden af skibet i Asperup Kirke (s. 6569) og fra Indslev Kirke (Vends Herred). Der kan næppe herske tvivl om et mesterfællesskab mellem gavlene i Brenderup og Faaborg, ligesom de må være omtrent samtidige, dvs. o. 1505-15 (DK Svendborg 676).

En *konstruktion* på indersiden af korforlængelsens østgavl lader sig ikke bestemme nøjere. To konsoller af natursten, den ene nu fjernet, er formentlig sekundært anbragt i gavlens midterakse lidt over gavlfoden (fig. 33-34), hvor de støttes af en halvstensmur opført oven på det nederste murfremspring i gavltrekanten. Konstruktionen må have understøttet en opbygning af træ, men om dette har været et klokkeophæng, en brandstang⁷⁷ eller lignende, kan ikke afgøres.

Fig. 34. To, formentlig sekundære konsoller i korgavlens inderside (s. 6750). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Two presumably secondary consoles on the interior of the chancel gable wall.*

Fig. 35. Tårnet set fra nordvest. Foto Chr. Axel Jensen 1923. I NM. – *The tower seen from the north west.*

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelser. Ifølge en oplysning i bispearkivet 1866 var der et ønske om at udvide åbningen fra våbenhusloftet ind til skibets tagrum 'for at synsmændene kan komme igennem uden vanskelighed'. Der er på dette sted bortbrudt et stykke af murkronen.⁷⁸ Ved en hovedreparation 1867 blev det klart, at 'der var en væsentlig brøstfældighed af tårnets

sydside, idet hele denne side truer med nedstyrtning'. Efter aftale med kirkeejeren skulle en så stor del denne tårnside blive nedtaget og genopført af nyt, som det måtte vise sig at være fornødent.⁷⁸

Gulve. De nuværende gulve i kor, skib og tårnrum er siden 1998 gule teglsten, lagt to og to i et sildebensmønster (jf. fig. 8-9, 52 og 68). Der er

fire trin fra indgangen i tårnets vestmur og ned til tårnrummets gulv. Efter istandsættelsen 1998 er der samme gulvniveau i tårnrummet og i skibet, idet skibets gulv blev hævet et trin (jf. ndf.). Til koret er to trin af rulskiftestillede gule teglsten. Ligkapellets gulv ligger to trin højere end skibets. De to trin ligger henholdsvis i skibets syddør og, af hensyn til dørfløjenes opslag, ca. 70 cm inde i rummet. I stolestaderne etableredes fyrretræsgulv, der er hævet ca. 8 cm i forhold til midtergangen.⁷⁹

†*Gulve.* Da vi første gang får oplysninger om gulvene i kirken 1639, nævnes blot, at de skal reparerer, mens materialet ikke nævnes.⁵⁶ 1807 er de formentlig af teglsten, idet gulvene er sunket og skal hæves.⁴⁹ Dette gentoges de følgende år.⁴⁹ 1813 omtales et gravsted med lem i gulvet (jf. s. 6806), som burde tilkastes, og dette gentoges de følgende år.⁴⁹ 1844 og -45 bemærkedes, at gulvet trængte til at blive omlagt, hvilket tyder på, at det stadig var af tegl.⁴⁹ Ved synet 1891 påpegedes, at gulvet i koret burde omlægges med fliser som

inden for knæfaldet.⁵² Jf. forhandlingsprotokollen 1915 henledte menighedsrådet opmærksomheden på, at der burde være bræddegulv i stolestaderne, fliser i midtergangen og i våbenhuset.⁵⁵ 1923 var der kvadratiske Ølandsfliser i koret (jf. fig. 58). Indtil restaureringen 1998 (jf. ndf.) stod stolestaderne tilsyneladende direkte på teglstensgulvet.⁷⁹ Gulvet i skibet var formentlig sænket ca. et trin i 1930'erne.⁸⁰ 1949 var der teglfliser i skibet og fortsat Ølandsfliser i koret, og 1967 var gulvet i tårnrummet gule, blødpresede mursten.⁷⁹ I forbindelse med den planlagte restaurering 1998 registreredes, at gulvene var i flere niveauer. Fra hovedindgangen i tårnets vestside var der flere trin ned til tårnrummets gulv. Herfra og til skibet var yderligere et trin ned og fra skib til kor to trin op. Niveauforskellen fra skib til ligkapel var to trin. I tårnrummet, skibet og ligkapellet var de af teglsten og fra forskellige tider. Mellem kor og skib var en trætrappe med to trin. I koret var der fortsat Ølandsfliser, og planen var at bibeholde dem, men dette skete ikke (jf. ovf.).

Fig. 36. Kirken set fra sydøst. Foto Victor Hermansen 1947. I NM. – *The church seen from the south east.*

Fig. 37. Kirken set fra sydvest. Foto Victor Hermansen 1947. I NM. – *The church seen from the south west.*

En †*gravkrypt* i koret kan formentlig føres tilbage til o. 1600 (jf. s. 6806). Den kendes dog først fra o. 1774 fra skriftlige kilder³⁹ og er ikke påvist arkæologisk. Adgangen til krypten var gennem en lem i korets gulv og omtaltes ved provstesynet 1813, da man foreslog at tilkaste krypten.⁴⁹ Dette skete formentlig dog først o. 1890.⁸¹

Døre. En sekundær præstedør i korforlængelsens sydside (jf. fig. 38) tæt op til støttepillens østside er formentlig gennembrudt i anden fjerdedel af 1800-årene (sml. fig. 4–5). Døren har ret gennemløbende vanger og fladrundbuet stik.

†*Døre.* En dør i nordsiden af skibets østfag blev etableret o. 1676 som adgang til herskabspulpitur nr. 1 (jf. s. 6792). Udvendig bryder døren den romanske sokkels øvre led og har været vandret overdækket (jf. fig. 40). Indvendig har døren et stejlt stigende, spidsende stik, hvis udformning må være forårsaget af en trappe op til pulpituret (fig. 41). Døren blev formentlig tilmuret ved pulpiturets fjernelse o. 1807. Udvendig er tilmurin-

gen i plan med facaden af et skifte granitkvadre og derover pudset murværk med ridsede kvaderfuger; indvendig står den som en dyb niche.

En sekundær dør i nordsiden af korets vestfag blev etableret o. 1686 som opgang til herskabspulpitur nr. 2 (jf. s. 6792). Udvendig bryder den soklens øverste led og er vandret overdækket (jf. fig. 27). Indvendig er døren, formentlig på grund af en trappe i murtykkelsen, anbragt hen ved 1 m over gulvet; overdækningen har været vandret (jf. fig. 71). Døren blev tilmuret o. 1907, da pulpituret blev fjernet.⁵⁵ Døren stod som udvendig niche indtil 1957, hvor den tilmuredes i ydre murflugt. Menighedsrådet ønskede dette udført i granitkvadre, men den kongelige bygningsinspektør anbefalede brug af tegl for at markere, at døren var sekundær.⁷⁹

Vinduer. Skibets to sydvinduer er middelalderlige. Det østre er fladbuet og dobbeltfalset indadtil, mens det ydre er ombygget i forbindelse med indsættelse af nye trævinduer. Det vestre er

tydeligvis ældre end skibets overhvelvning og er delvis lukket i forbindelse med denne (fig. 23). Af det oprindelige, formentlig dobbeltfalsede indre ses dele af stikket, der delvist skjules af hvælvet skjoldbue, ligesom toppen af vinduet ses i lommen over hvælvet (jf. fig. 106). Vinduet er efterfølgende reguleret ved partiel tilmuring af den østre del og behugning af den vestre.

Iflg. provstiets synsprotokol 1829 noteredes, at der manglede et vindue i våbenhuset, og dette gentoges det følgende år.⁴⁹ Hvornår de to nuværende vinduer blev indsat, fremgår ikke af kilderne. Begge er fladbuede med trækarme (jf. fig. 6 og 15).

Formentlig i 1800-årene blev der indsat to nye vinduer i korets sydside og et i skibets nordside; alle forsynede med trækarme. Korets østre er

Fig. 38. Præstedør i korets sydside (s. 6741). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Priest's door in the south side of the chancel.*

Fig. 39. Skibets sydsides østre vindue, inderside (s. 6753). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The south side of the nave's east window, interior.*

rundbuet; de øvrige fladbuede. Samtidig fik skibets sydvinduer en tilsvarende udformning med fladbuede trækarme. Skibets vestligste vindue i nord, der i form og størrelse er tilpasset det østre, blev indsat efter 1872.⁸²

I forbindelse med en hovedreparation af kirken 1863 besluttedes at indsætte to støbejernsvinduer i den øverste spids af henholdsvis korets østgavl og triumfgavl.⁷⁸

Korets østvindue, der synes at have været tilmuret, må være genåbnet ved korets istandsættelse 1907 (s. 6767). Vinduets nuværende udformning med en blændmur, hvori er indsat en mindre lysåbning, er ikke dateret, men hidrører sandsynligvis fra ændringen af korets indretning

1934 (s. 6767). Det oprindelige vindue har smedjernssprosser og rektangulære, blyindfattede ruder; langs kanten er en frise af blå og gult glas (jf. fig. 115).

1983 ønskedes kirkens vinduer udskiftet med nye. Nationalmuseets konsulenter og den kongelige bygningsinspektør kunne ikke imødekomme anmodningen, men meddelte, at vindueskarmene skulle repareres og rammerne udskiftes. Det var en forudsætning, at rammerne udformedes som nøjagtige kopier af de eksisterende vinduesrammer, og at gamle beslag og glastruder blev genanvendt overalt, hvor det kunne lade sig gøre.⁷⁹

Tagværker. Skibet har 16 spærfag, hvoraf det østligste og vestligste har været inkorporeret i henholdsvis triumfgavlen og vestgavlen. Tagværket må betragtes som skibets oprindelige, men med

senere ændringer (jf. ndf.). Hvert spærfag har haft to lange skråstivere, der har været fastgjort i bindbjælkerne nær disses midte. Stiverne i det østre fag er endnu bevarede indmuret i triumfgavlens vestside (fig. 42), mens det vestre fag har efterladt aftryk i gavlens murværk (fig. 43). I tagværkets østre halvdel har stiverne været fastgjort i spærene med hageblade, mens de i den vestre halvdel har været tappede i ovale taphuller. Alle spær står på spærsko, der er indmuret i murkronen, og hvoraf en del kan være rester af kappede bindbjælker (jf. fig. 119).⁷⁵ I triumfgavlens østside er aftryk af lodrette spærstivere hen ad ½ m inden for murflugten (fig. 44) og må have tilhørt skibets østre gavlspær. Den dendrokronologiske undersøgelse viser, at tagværket sandsynligvis kan dateres til omkring midten af 1100-tallet (jf. s. 6756).

Fig. 40–41. †Dør og opgang til †hershabsstol nr. 1 (s. 6753, jf. s. 6792). 40. Ydre. 41. Indre. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – †Door and stairway to †family pew no. 1.

Fig. 42. Rester af oprindeligt tagværk med to bevarede skråstivere (s. 6755) i triumfgavlens vestside. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Remains of original roofing with two preserved struts on the west side of the chancel arch gable.*

I senmiddelalderen ombyggedes tagværket, formentlig i forbindelse med hvælvslagningen. Bindbjælkerne blev kappede eller erstattet af spærsko. Krydsbåndene, der er sømmede til spærene, er tydeligvis sekundære, og dette gælder formentlig også de korte, lodrette spærstivere og de to sæt højtplacerede hanebånd.

Korets tagværk har 11 spærfag og kan indeholde rester af det oprindelige tagværk (s. 6755), men bærer tydelige præg af en senmiddelalderlig ombygning med krydsbånd og korte spærstivere. Denne ombygning har fundet sted før det forlængede kors sekundære overhvælvning, hvilket fremgår af, at en del krydsbånd har måttet hæves ved hvælvenes indbygning.

Våbenhusets tagværk har seks spærfag og er fortrinsvis af fyr, men indeholder enkelte genanvendte tømmerstykker af eg.

Tårnets tagværk har seks fag med let skråstilte spærstivere, to hanebånd og et højtstående krydsbånd. Fagene 1, 3, 4 og 6 er med bindbjælker, mens 2 og 5 hviler i spærsko. Det synes at være relativt velbevaret og må formodes at være samtidigt med tårnets forhøjelse (jf. s. 6747).

Dendrokronologiske undersøgelser. Der er i 2024 udtaget i alt 5 boreprøver af egetømmer i tagværket over skibet.⁸³ Af de fem målte prøver er de fire dateret. Disse kan deles op i to grupper mht. datering. Den ældste gruppe på tre prøver kunne dateres til efter ca. 1152 e.Kr., mens den sidste prøve kunne dateres til efter ca. 1825 e.Kr.

En klokkestol (fig. 45) af egetræ og med plads til to klokker står i klokkestokværket og er formentlig middelalderlig. Biskop Jacob Madsen omtalte 1588 »2 smucke Cloker«. ¹⁴ Stolen har tre lodrette stolper stående på hver sin lange fod-

Fig. 43. Spor efter oprindeligt tagværk (s. 6755) i skibets vestgavls inderside. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Traces of original roofing on the interior of the nave's west gable.*

rem. Stolperne når langt op i tagrummet, hvor de er fastgjort i en tværgående toprem. De ydre stolper har tre sæt tappede og fornaglede skråstivere. Spor på stolpernes øvre del (jf. fig. 45) tyder på, at klokkerne oprindeligt har hængt i tagrummet, og at klokkeophængene senere er sænket. På vestsiden af det østligste fag er skråstivernes

samling med fodremmen nummereret fra syd mod nord med lange streger med spidse faner (fig. 46–49). Skråstiverne i det midterste fag er sekundære.

Tagbeklædning. Den nuværende tagbeklædning er siden 1869 overalt skifer. Der er – siden 2000 – tagrender på tårnet og på skibets sydside over

Fig. 44. Aftryk af lodret spærstiver i triumfgavlens østside (s. 6755). Foto Arnold Mikelsen 2023. – *Imprint of vertical strut on the east side of the chancel arch gable.*

våbenhusets tag og til umiddelbart øst for skibets vestre vindue (jf. fig. 19).⁷⁹

†*Tagbeklædning.* Ved biskop Jacob Madsens besøg 26. aug. 1589 var kirken tækket med bly

og tårnet med tegl, og han supplerede »Feiler«, hvilket betyder, at det ikke var i god stand.¹⁴ Ifølge regnskabet for Vends Herred 1639 skulle blyet på kirken og den østre gavl det følgende år repa-

Fig. 45. Klokestol til to klokker (s. 6756) i tårnets 2. klokestokværk (s. 6747). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Bell frame for two bells on the second belfry floor of the tower.*

reses.⁵⁶ 1805 oplystes, at der da var tegl på våbenhuset,⁴⁹ og i 1807 noteredes ved bispeembedet, at kirken havde blytag, mens tårnet var teglhængt, og to år senere var blytaget under reparation, hvor-

efter det overskydende bly, der tilsyneladende var blevet erstattet af tegl, blev vejret.⁸⁴ De følgende mange år stredes den nye kirkeejer, Jacob Wedel til Kærsgård og den tidligere kirkeejer, grevskabet

Gyldensteen om, at blyet fra fire fag på kirkens nordre side, som grevinde Gyldensteen lod fjerne i forbindelse med en reparation af kirken, skulle erstattes. Grevinden havde ved salget 1807 forpligtet sig til at aflevere kirken med fuldt blytag.⁸⁵ Sagen synes ikke at have fundet sin afslutning før o. 1830. 1831 meddeltes, at forrige års mangler på blytaget var afhjulpne.⁴⁹ Da kirken 1863 var underkastet en hovedreparation bemærkedes, at blytaget over kirke og kor var så hullet, at en hovedreparation eller fuldstændig omlægning inden få år var nødvendig.⁷⁸ Året efter gentoges, at bemærkningerne fra forrige års syn vedrørende det ønskelige ved hele blytagets omlægning eller forandring til tag af glaserede sten blev gentaget med tilføjelse af, at der under alle omstændigheder måtte drages omsorg for en foreløbig reparation af de dårligste tavler i det nuværende blytag, eftersom hvælvingerne led ved tagets dårlige tilstand. Der oplystes samtidig, at der da var teglsten på

tårn og våbenhus.⁷⁸ 1866 ansøgte Kirke- og Undervisningsministeriet om tilladelse til at forandre blytaget på kirkens skib og kor til tag af glaserede sten. Det eventuelle overskud skulle anvendes til også at forsyne tårnet og våbenhuset med tag af glaserede sten i stedet for det for tiden værende af røde sten.⁷⁸ Året efter var tilladelsen til at lægge skifertag på hele kirken i stedet for tidligere med halvt bly og halvt tegl givet,⁷⁸ og ved biskop Engelstofts besøg 1869 oplyste han, at hele kirken var tækket med skifer.⁸⁶ 1910 skulle skifertaget på våbenhuset istandsættes.⁵²

Den nuværende *opvarmning* er siden 1998 el-varme.

†*Opvarmning*. Der var 1876 et ønske om at få installeret varme i kirken, og 1877 var to kakkelovne installeret. Den ene stod i det oprindelige kors sydøsthjørne og den anden i skibets vestende i tårnbuens nordside (jf. s. 6739). Skorstenene var ført op igennem henholdsvis korets tagryg

Fig.46–47. Nummerering på klokkestolens østligste fags vestside (s. 6756 f.), nordre del. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Numbering on the west side of the easternmost bay of the bell frame, northern part.*

(jf. fig. 36–37) og tårnets østmur, hvor den udmundede bag den midterste toptinde på tårnets østgavl (jf. fig. 35).⁸⁷

Ifølge kirkens forhandlingsprotokol 1904 gjorde menighedsrådet opmærksom på, at kakkelovnene ikke kunne varme kirken op. I en lang årække syntes de at have virket upåklageligt, men i de sidste år havde der været klaget over, at de ikke varmede nok. Der blev foreslået, at der ved det næstfølgende syn skulle fremlægges optegnelser over opfyringen og de opnåede varmegrader ved 6 fyringer.⁸⁸ Ifølge synsprotokollen 1910 var kakkelovnen i koret nedtaget og istandsat.⁵² I slutningen af året meddeltes, at den anden ovn, i skibets vestende, ikke længere fungerede tilfredsstillende, hvorfor kirkeejeren i en skrivelse til provsten forespurgte, hvorvidt den kunne erstattes af en ny ovn fra Hess & Søn i Middelfart, nærmere bestemt 'No. 8', og således at den anden ovn i kirken så senere vil kunne erstattes med 'No. 7'.

Af provstiets svar fremgår, at man ikke havde noget imod anskaffelsen af en ovn nr. 8 straks, men henstillede til, at samme model også anskaffes, når den anden ovn skulle udskiftes.⁸⁷ Af synsprotokollen året efter blev gentaget, at kakkelovnen i skibets vestende skulle fornyes.⁵² I august 1928 forelå et tilbud om installation af centralvarme i kirken,⁵⁵ men det blev ikke udført, idet der stadig løbende er oplysninger om reparationer af kakkelovnene op i 1930'erne.⁸⁹ I 1949 forelå et forslag til nyt varmekærk med en kedel, der skulle placeres i et udgravet kedelrum under det gamle våbenhus, nu ligkapel (s. 6762) og med en lem sydligt langs østsiden. Der udførtes aftrækskanaler til den eksisterende, vestre skorsten.⁷⁹ Der var betænkeligheder ved et varmerum under ligkapellet, men det blev alligevel gennemført.⁷⁹ Det var et centralvarmeanlæg med radiatorer, oprindeligt som dampanlæg og senere ændret til traditionelt vandanlæg.⁸⁹ 1964 blev kedlen forsynet med

Fig. 48–49. Nummerering på klokkestolens østligste fags vestside (s. 6756 f.), søndre del. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Numbering on the west side of the easternmost bay of the bell frame, southern part.*

oliefyr, og 1975 forelå der et overslag til udskiftning af kedel og olieforbrænding, ændring af rørinstallationer og udskiftning af radiatorer ved en eventuel overgang fra damp til vandvarme.⁹⁰ 1989 var der overvejelse om nyt varmeanlæg, eventuelt et gasfyr, efter opståede varmeproblemer i kirken,⁹⁰ og omtalen heraf gentoges de følgende år, men det skete først 1998, da der blev installeret elvarme.⁷⁹ Fyret blev nedlagt, og der etableredes en trælem i gulvet.⁷⁹

Elektricitet/belysning. 1913 var der en ansøgning fra sognepræst N. C. Hansen til provst Knudsen med ansøgning om tilladelse til at indlægge elektrisk lys i Brenderup Kirke. Der oplystes, at kirkeejeren ikke havde noget imod dette.⁸⁷ Tilladelsen blev givet, og derefter begyndte installationen den 15. december og blev fuldført inden jul, således at det elektriske lys første gang var tændt ved juleaftensgudstjenesten. Autorisationen forelå i januar 1914.⁸⁷

Brandredskaber. Iflg. synsprotokollen 1905 skulle der da anskaffes en brandstige,⁵² og 1915 i forbindelse med kirkens overgang til selveje planlagdes en fornyelse af brandredskaberne,⁸⁹ og dette gentoges året efter.⁵⁵ 1926 noteredes en brandstige i kirkens protokol.⁸⁹ På skibets nordside, nær midten, ses en bevaret jernhage til ophængning af brandredskaber (jf. fig. 10).

Materialhus. Iflg. biskop Engelstofts beretning 1860 fremgår, at det ældre våbenhus (s. 6745) da blev anvendt som materialhus,⁸⁶ og dette bekræftedes af provstiarkivets synsprotokol nogle år senere.⁵² Af bispearkivets korrespondance 1868 fremgår, at våbenhuset da i 'flere år' havde været anvendt som materialhus, og at der nu planlagdes, at det skulle indrettes til ligkapel.⁷⁸ Brugen som materialhus fortsatte imidlertid tilsyneladende helt til 1913, da planerne om ligkapel blev fuldført (jf. ndf.), og et materialhus blev opført på kirkegården.⁵⁵

Ligkapel. Ifølge en skrivelse i bispearkivet skulle det senmiddelalderlige våbenhus (s. 6745), der i flere år havde været anvendt som materialhus (jf. ovf.), 1868 indrettes til ligkapel.⁷⁸ Dette skete dog næppe, da der først 1904-05 blev taget initiativ til at 'erhverve oplysninger om kirketiendeje-rens forlangende m.h.t. afgivelse af det gamle vå-

benhus, og opførelse af et materialhus'.⁵⁵ Der gik yderligere en del år, idet sagen først 1913 blev taget op igen, og der da blev taget initiativ til opførelse af et materialhus eller -skur, da menighedsrådet fandt, at der var meget brug for et ligkapel.⁹¹

†*Murbehandling.* Granitmurværket står generelt i blank mur, mens det øvrige er hvidkalket. På våbenhusloftet iagttog Chr. A. Jensen 1923 at 'granitkvadrene – måske før våbenhusets opførelse? – har stået med brede, hvide kalkstreger over fugerne, men ellers ukalkede'.⁹²

Murværket bærer, især tydeligt på korets østgavl og våbenhusets østmur, spor af tidligere rødkalkning.

Støttestøtter. To støttestøtter på henholdsvis nord- og sydsiden ved overgangen mellem det oprindelige kor og korforlængelsen kan være senmiddelalderlige. Den nordre er placeret lidt længere mod øst end den søndre. De er opført af munkesten, afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims og er dækket med skifer.

Fortov. Ifølge bispearkivets optegnelser 1867 oplystes, at der burde lægges et brolagt fortov langs korets tre sider helt til skibets hjørner,⁷⁸ og 1887 skulle kirkens fortov efterses og omlægges flere steder.⁵² Ved kirkesynet 1911 noteredes, at fortovet omkring kirken skulle repareres,⁵² men det er næppe sket, da man i 1915 i forbindelse med kirkens overgang til selveje året efter planlagde restaurering af kirken fortov.⁹³ Som ældre mangler noteredes 1960, at fortovet ved kirkens sydside skulle repareres,⁹⁴ og dette gentoges 1968 og adskillige gange helt til 1978.⁸⁹ På grund af vedvarende fugtproblemer i kirken anbefalede den kongelige bygningsinspektør Karsten Røn- nov 2000, at hele det støbte fortov skulle ophuges og græs føres helt ind til muren.⁷⁹

†*Murbehandling.* Samtlige hvælve i kirken har haft en monokrom bemaling med en dyblå farve. Farven er ved laboratorieundersøgelser identificeret som syntetisk ultramarin, der først kom på markedet 1828.⁹⁵ Bemalingen er sandsynligvis udført 1863 samtidig med stolestadernes lyse egetræsfarve (jf. s. 6766). Lignende farveholdninger med 'himmelblå' hvælve kendes fra flere andre kirker i anden halvdel af 1800-tallet.⁹⁶

Fig. 50. Kalkmalet minuskel, »p«, o. 1500, på østkappen i korets østfag (s. 6763). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Wall-painted minuscule inscription »p«, c. 1500, on the east severy in the chancel's eastern bay.*

KALKMALERIER

Der blev 1997 konstateret sparsomme rester af sen- og eftermiddelalderligt kalkmaleri, der med en enkelt undtagelse atter blev overkalket.

Sengotisk kalkmaleri, o. 1500, minusklen 'p' (fig. 50), ca. 15×12 cm, malet med gråt og rødt i østkappen af korets østfag, lige nord for skjoldbuenes toppunkt. Bogstavet er indridset direkte i den friske kalk inden farvernes påføring og må derfor formodes at være udført umiddelbart efter hvælvslagningen.⁹⁷ Initialet henviser formentlig til kirkens værnehelgen Peter (jf. s. 6727).

†*Senmiddelalderligt kalkmaleri*. På nordvæggen i korets vestfag er der konstateret en utydelig minuskellindskrift, ca. 40 cm lang og med ca. 4 cm høje, grå bogstaver.⁹⁸

På et kalklag, der overlappede den justnævnte indskrift, er fundet et fragment af et yngre værk. Det havde en diameter på ca. 50 cm (med centrum ca. 135 cm over gulvniveau) og bestod af et tilsyneladende rødt kors i et dobbelt cirkelslag udfyldt med okkergult.⁹⁷

†*Eftermiddelalderligt kalkmaleri*. På korets østvæg er iagttaget farvespor, der eventuelt kan tilhøre et draperi fra 1600- eller 1700-tallet.⁹⁹ Dette var muligvis samtidigt med et kalkmalet årstal (med versaler): »an(n)o 1764« i midten af østkappen i skibets østfag (fig. 120). Dateringen, malet med okkergult og dodenkop, var omgivet af okkergult bladværk og ranker med dodenkopkonturer.

Hele feltet malte ca. 105×130 cm.⁹⁷ Indskriften vidner formentlig om en indvendig istandsættelse gennemført eller afsluttet dette år.

I forbindelse med nyindretningen af koret 1907/08 udførtes en ornamental dekoration i kor og skib (jf. fig. 54). Udsmykningen, der formentlig var udarbejdet af maleren Lars Rastrup,¹⁰⁰ bestod af et murstensmønster på hvælvribberne, skiftevis i rødt og gult og med hvide fuger samt trekantbort og kantstreg med rødt på gjordbuerne. De to sidstnævnte dele fandtes også omkring det genåbnede østvindue (jf. s. 6754), i hvis sålbænkshøjde der på østvæggen løb en stiliseret rød ranke over attisk slyngbånd i hvidt og endnu en trekantbort. Teglstensimitationen blev senere (efter 1923, jf. fig. 54) nymalet kun med rødt og hvidt.⁹⁹ Det hele blev sløjft ved kirkens istandsættelse 1934.⁵⁵

†*Kalkmalet indskrift(?)*. En indskrift fra o. 1700, der citeres i både en præsteindberetning 1755 og ca. 70-80 år senere af den antikvariske tegner Niels Ringe, har muligvis været kalkmalet. Den lød: »Nu taler Kirken/ Dend som mig Ziire vil og lyst har til at pryde,/ I Himlen er dend Løn som de derfor skal nyde«. ¹⁰¹ Indskriften har måske været at læse i koret, idet Niels Ringe i forlængelse af sin omtale nævner yderligere indskrift ved præste- og degnestolene: »desuden staaer ved Degne Siden Diac. M. J. Lindorph og ved Præstesiden Pastore E: G: Helm«. ¹⁰² Det hele kan da eventuelt være malet i Ernst Günther Eriksen Helms embedstid 1688-99.

Fig. 51. Indre set mod øst. Foto Peter Fangel 1888 i Middelfart Byarkiv. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Kirkens ældste inventarstykke er den romanske døbefont af granit, udsmykket med akantusranker. Fra den senere middelalder findes et korbuekrucifiks med sidefigurer, udført o. 1500 i samme værksted som krucifikset i Gelsted (Vends Hrd.) og syv figurer fra en (†)altertavle o. 1520. De anses for at være skåret i et fynsk, Claus Berg-påvirket billedskærerværksted.

Det ældste dåbsfad (nr. 1), et drejet messingarbejde af ubestemmelig alder, kunne for så vidt være fremstillet på samme tid. Prædikestolen i højrenæssancestil, med skåret datering 1602, tilhører den store vestfynske 'Gamtoftegruppe'. Stolen omfatter en kurv på fem fag med evangelistrelieffer og hjørnehermer, en underbaldakin og en stor lydhimmel. Prædikestolen er fra samme værksted som prædikestolene i Grindløse (s. 5600) og Fjelsted (s. 6884). Altertavlen fra 1638/41 er

Fig. 52. Indre set mod nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Interior looking north east.*

skænket af Erik Bille til Kærsgård. Den havde oprindeligt relief af Nadveren i storfeltet, hvor der nu findes et Korsfæstelsesmaleri af I. P. Holst o. 1860. Altersættet er udført o. 1700 af Odenseguldsmeden Matthias Simonsen og formentlig skænket af Anne Trolle til Kærsgård. Sygesættet o. 1775 skyldes Rasmus Rasmussen Møller, Odense. Den ældste klokke (nr. 1) er støbt 1835 af I. C. & H. Gamst, København. Altersranken hidrører fra midten af 1800-tallet, mens et kirkeskib, brigantinen »Peters Minde«, er bygget og skænket o. 1850-75 af skomager Peter Chr. Rasmus Mossin. Der findes desuden en pengeblok af støbejern fra o. 1875 og en nogenlunde samtidig oblatæske (nr. 1) fra Den kongelige Porcelænsfabrik. Den yngre klokke (nr. 2) er støbt 1884 af Anker Heegaard, Frederiksværk. O. 1900 er anskaffet en siske fra Lauritz Grønlands værksted i Odense og tre porcelænskåle fra Bing & Grøndahl. En rød messehagel med guldkors er fra 1903. Alterbordet af fyrretræ er antagelig fra 1907/08 ligesom en støbt kopi af Jerichaus *Kristus på korset*, der var opsat som del af en (†)alterudsmykning, og en armstol (nr. 1) til præsten. 1912 købtes et dåbsfad (nr. 2) af messing og året efter en dåbskande af tin. En syvstages er skænket 1924 af den daværende sognepræst og hans hustru. En

armstol (nr. 2) til kirkesangeren er fra 1934, ligesom en flammet dørfløj (der senere har dannet forbillede for kirkens øvrige dørfløje) og salmenummertavlerne. 1945 har Odensefirmaet Knud Eibye leveret to lysekroner af baroktype og tre lampetter. Stolestaderne fra 1950 er tegnet af arkitekt Axel Jacobsen, Odense, der også forestod opsætningen af pulpituret i vestenden (som er ombygget 1997-98 ved arkitekt Ebbe Marxen, Århus). Orglet med 11 stemmer (oprindeligt syv), to manualer og pedal er bygget 1952 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby og Horsens. En oblatæske (nr. 2) og en alterkande af sølv er anskaffet 1967 fra Cohr, Fredericia. En præsterækketavle blev ophængt 1977, og der findes løse stole fra samme tidspunkt. Jette Nevers har 1989 vævet et korsprydet antependium. I koret står otte bænke fra 1997-98. Billedhuggeren Sigrid Lütken har 1999 udført alterstager (nr. 1) af forgyldt kobberlegering, suppleret 2000 med mere konventionelle alterstager (nr. 2) af messing i nyrenæssancestil.

Farvesætning. Altertavlen og prædikestolens brogede staffing samt størstedelen af de senmiddelalderlige figurers bemaling er udført 1934 af maler Niels Lindberg, mens Jens Johansen 1997-98 har farvesat de nyere genstande i forskellige hovedfarver: Stolestaderne

Fig. 53. Indre set mod øst mellem 1890 og 1907/08. Foto i NM. – Interior looking east between 1890 and 1907/8.

er mørkegrønne, mens orgel og pulpitur har okkergul, rød og brun bemaling. Dørene er lysegrå og alter-skranken ditto, men med forgyldning.¹⁰³

Kirkerummets tidligere indretning og istandsættelser. Mod sædvane indeholder biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604 nærmest ingen oplysninger om kirkerummets indretning. Han noterede dog 1588, at kirken var »vel udstyret«, og nævnte en sengotisk *†*fløjaltertavle på alteret.¹⁴ I anden halvdel af 1500-tallet opsattes en *†*skriftestol. Anskaffelsen af prædikestolen 1602 blev muligvis efterfulgt af nye stolestader 1605 (*†*stolestader nr. 1). *†*Herskabsstole (nr. 1) for Erik Steensen Bille til Kærsgård blev muligvis opstillet på samme tidspunkt. En del af kirkens træværk, deriblandt muligvis noget af stoleværket, blev antagelig fornyet 1624 (jf. ndf.).⁴⁹ Den førnævnte, sengotiske *†*fløjaltertavle, hvis hovedmotiv ikke kan fastslås med sikkerhed, blev 1638/41 udskiftet med den nuværende. *†*Herskabsstole (nr. 2) for Mette Friis til Holsegård blev opstillet o. 1656, mens *†*herskabspulpiturer blev opsat i kirkens nordside, henholdsvis o. 1676 for kirkeejerne (nr. 1) og 1686 for Kærsgård (nr. 2). Et kalkmalet årstal '1764' (s. 6763) markerer formentlig en indvendig istandsættelse dette år. For inventarets vedkommende har der muligvis været tale om en nystaffering. Ved en synsfor-

retning 1817 anførtes det, at kirkens gamle træværk fra 1624 næppe var værd at bemale og gav kirken 'et utækeligt og broget udseende'.⁴⁹ En uspecificeret reparation af kirken 1818 (efter at kirkeejerne havde ladet Kærsgårds hovedbygning nyopføre) har muligvis omfattet fornyelse af stolestader (*†*stolestader nr. 2).⁴⁹ 1846 anskaffedes et *★*orgel (fra P. U. F. Demant i Dalum) efter indsamling i sognet.¹⁰⁴ Det blev opsat på et til formålet nyopført *†*pulpitur over altertavlen, hvis højde derfor måtte mindskes. I samme ombæring må *†*præste- og degnestolene i korets østhjørner være ombygget eller fornyet. Lignende alterpartier kendes på Fyn bl.a. fra Diernæs 1752 (forsvundet, *DK Svendborg* 2980), Brahetrolleborg 1802-03 (*DK Svendborg* 3405), Horne 1809-12 (Svendborg Amt) og Øster Hæsing 1816 (*DK Svendborg* 4224). Det var muligvis i samme forbindelse, at kirkens hovedindgang flyttedes fra våbenhuset til tårnets vestfacade, mens skibets syddør tilmuredes og våbenhuset indrettedes til materialhus. Dette var i hvert fald sket før 1860.¹⁰⁵ Samme år noterede biskop C. T. Engelstoft, at der var stolestader i korets vestfag ('halvdelen af koret er lagt til skibet').⁸⁶ I juni 1862 noterede synet, at der var anskaffet en ny 'altertavle' (dvs. altermaleri).⁷⁸ 1863 forlod det, at kirken stod under hovedreparation, og at så godt som alt

Fig. 54. Indre set mod øst. Foto Chr. Axel Jensen 1923. I NM. – Interior looking east.

træværk i kirken var blevet malet med lys egefarve, og atter fremhævedes fornyelsen af altermaleriet.⁵² En blå bemaling af kirkens hvælv var formentlig udført samtidig (jf. $\dagger$ murbehandling s. 6762). 1890 fornyedes stolestaderne (jf. $\dagger$ stolestader nr. 3). 1907/08 blev $\star$ orglet flyttet til et nyt $\dagger$ pulpitur i kirkens vestende, mens det gamle $\dagger$ orgelpulpitur, $\dagger$ præste- og degnestole samt $\dagger$ hershabspulpitur nr. 2 blev fjernet fra koret. Altertavlen blev taget ned og som ($\dagger$)alterudsmykning opsattes et støbt krucifiks på et retabel, stående foran et genåbnet østvindue. 1934 gennemførtes en istandsættelse under ledelse af arkitekt August Colding, Nyborg.⁶⁵ Istandsættelsen vedrørte primært koret, hvor man genopstillede barokaltertavlen, flankeret af høje $\dagger$ paneler med genbrugte sengotiske altertavlefigurer, bagved hvilke der udskiltes et $\dagger$ rum til præsten. I øvrigt ønskede man at 'samle' korets to fag ved at udskifte vestfagets stolestader med bænke og løse stole opstillet langs ydervæggene.⁷⁹ Derudover blev $\dagger$ stolestader og $\dagger$ orgelpulpitur malet.⁶⁹ 1950 forestod arkitekt Axel Jacobsen, Odense, istandsættelsesarbejder i kirken. Det nye træværk (stolestader, pulpitur og dørfløje) blev bemalet i gråt og hvidt, stolestaderne med få stafferingsfarver.⁷⁹ Som nævnt er kirken senest istandsat 1997-98 ved arkitektfirmaet Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen.

Alterbordet, antagelig fra 1907/08,¹⁰⁶ er en panelkasse af fyrretræ, 202×83 cm og 108 cm højt. Bordet står knap 2 m fra østvæggen, efter det 1997-98 blev flyttet ½ m mod vest.¹⁰⁷

$\dagger$ Alterbord af træ (eller $\dagger$ alterbordspanel?), omtalt 1860, med et malet kors på forsiden.⁸⁶

Antependium (fig. 55), 1989, vævet af Jette Nevers.¹⁰⁸ Det prydes af et hvidt latinsk kors (med tynd guldtråd), fra hvis akse der løber brede diagonale baner med smalle, lodrette striber, chan-gerende fra mørkegrønt fornedet til lysegrønt og hvidt foroven. Kortsiderne er lysegrønne.

$\dagger$ Alterklæder. 1) Et falmet klæde, der 1860 var ude af brug.¹⁰⁹ 2) (Jf. fig. 51), 1861,⁵² sandsynligvis rødt, med guld-kors og -frynser. 3) (Jf. fig. 54), 1902, svarende til $\dagger$ nr. 2.⁵² Dette eller tilsvarende klæder var i brug indtil 1989.

Ny hvid *alterdug*, med kniplet rombemønster (jf. fig. 56).

Et af flere middelalderlige $\dagger$ sidealterborde (jf. s. 6727) skulle angiveligt være fjernet 1588 på bi-

skop Jacob Madsens ordre. Der savnes dog belæg herfor i hans visitatsbog.¹¹⁰

†*Altærtæpper*. 1) 1867, med frynser; lå på et podium inden for altersranken.⁵² 2) 1891.⁵² 3) 1906.⁵² 4) 1924, syet af kvinder i menigheden.¹¹¹ 5) 1959, blåt med korsmotiv, designet af Mette Andersen (Dansk Fane-Industri), Silkeborg, og syet af 'damer i sognet'.¹¹² 6) (Jf. fig. 58), 1989, et blåt tæppe udført af Jette Nevers i sammenhæng med antependiet; fjernet 1997.¹¹³

Nyere *knæleskammel* med mørkviolet uldbetræk.

Altertavlen (fig. 56), fra 1638/41 er skænket af Erik Bille til Kærsgård og formentlig fra et billedskærerværksted i Middelfart. Stafferingen er fra 1934, og storfeltet har Korsfæstelsesmaleri fra o. 1860 af Johan Peter Holst, Børgense; i feltet sad oprindeligt et relief af Nadveren.

Tavlen af eg, 303×246 cm,¹⁰³ er arkitektonisk opbygget med søjleflankeret storstykke, bruskbarokke storvinger og højt postament, ligeledes med barokke former; gavlen er ny.

Postamentet (på kraftigt fodstykke) har bred hammerfylding med et knækket bredovalt og glat felt, som er tildannet ved udsavede brædder. To postamentfremspring med sekundære rosetprydelser udkrages ved hulkelkonsoller og overlap-

per postamentets kronliste. Herover står storstykkets to glatte frisøjler med bøjlekroneformede bladkapitæler. Glatte rammestykker flankerer det rektangulære storfelt, hvis buklede prydlister er samtidig med storfeltsmaleriet.¹¹⁴ Gesimsen med udkraget karnis er forkrøppet i enderne. Storvingerne har gennembrudt bruskværk og profilvendte fuglemasker foroven; rosetterne må som postamentets være tilføjelser fra o. 1860, idet der synes at være spor efter oprindelige prydelser, muligvis store kerubhoveder. De diminutive postamentvinger består ligeledes af bruskværk. Den brudte gavl med liljemotiv, brusk, skælornamentik og rosetter er en tilføjelse fra 1934 uden ældre forlæg.

Tavlens *staffering* fra 1934 har gråtoner og rødbrunt som hovedfarver, mestendels med marmorering. Søjlekapitæler og bruskværkskanter har forgyldning ligesom dele af listeværket, der desuden står med blå, grønt og sølv. Postamentet har *indskrift* med forgyldt fraktur (og versaler) på sort bund: »Christi Kors skal ikke tabe sin Kraft I Cor. I – 17« (1 Kor 1,17).

Storfeltsmaleriet *Korsfæstelsen*, o. 1860, er udført i olie på lærred, lysmål 133×98 cm.¹⁰³ En signatur i nedre, højre hjørne: »I P Holst« (fig. 121) tilhører uden tvivl Johan Peter Holst (1837–

Fig. 55. Antependium, udført 1989 af Jette Nevers (s. 6767). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Antependium, made in 1989 by Jette Nevers.*

Fig. 56. Altertavle 1638/41 (s. 6768) med storfeltsmaleriet *Korsfæstelsen* fra o. 1860 af J. P. Holst, Bogense (s. 6768). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Altarpiece, 1638/41, with the large panel painting, *Crucifixion*, from c. 1860 by J. P. Holst, Bogense.

Fig. 57. Altertavle 1638/41, ophængt på skibets sydvæg (jf. fig. 56 og s. 6772). Foto Chr. Axel Jensen 1923. I NM. – *Altarpiece, 1638/41, hung on the south wall of the nave.*

1927), maler i Bogense.¹¹⁵ Den korsfæstede og de to primære bifigurer er fintegnede og belyst med kraftigt højlys fra venstre, der også falder på de noget grovere malede figurer i følget, mens baggrundsfigurerne fremstår summariske i mørke toner. På det kompositionsmæssigt tæt beskårne kors, der udfylder hele billedhøjden, hænger den endnu levende Jesus i strakte, skrå arme med lukkede hænder, mens fødderne er fæstnet parallelt med hver sin nagle og hviler på en fodplade. En spinkel, flettet tornekrans kroner hovedet, der hælder mod venstre skulder og indrammes af en kraftig stråleglorie. Øjnene er åbne. Han har kort

fuldskæg og skulderlangt hår. Ansigtet er mere rødtonet end den bleghvide krop. Fra hænder og fødder løber små blodstænk. Snippen på det korte lændeklæde flager ligesom korsets seddel med Pilatus' ord. Ved korsets fod knæler Maria (tv.) og Johannes i profil. Hun er vist med ringglorie og blikket vendt mod sønnen, hvem hun rækker ud efter med begge arme. Hendes hår er mørkt, kjolen lyseblå og underklædningen hvid ligesom hovedlinet; hun bærer sandaler. Johannes griber om korset med højre hånd, mens den venstre skjuler ansigtet i sorg. Hans mørkeblonde hår er halvlangt og let krøllet. Kjortlen er gullig

og kappen rød; han er barfodet. Th. står Maria Magdalene, med løst hår, nøgne arme og hænderne samlede til bøn. I folkeskaren bagved ses ryttere med blafrende hjelmprydelser og bag Maria desuden soldaten Longinus, der tager sig til sit blinde øje. Bag sceneriet rejser Golgata sig mod billedets højre side, der henligger i mørke, mens den mørke og skyede aftenhimmel i øvre venstre hjørne brydes af lys over baggrundens byprospekt af Jerusalem.

Maleriet, der muligvis er udført 1859,¹¹⁶ er så vidt vides det eneste altermaleri af Johan Peter Holst. Han var maleruddannet hos sin far, malermester Niels Peter Holst i Bogense, og blev 1856 optaget på Kunstakademiet sammen med broren Laurits Holst.¹¹⁷

Altertavlen er formentlig et Middelfartarbejde og kunne ud fra søjlekapitælerne at dømme muligvis være fra samme værksted som de yngre tavler i Kauslunde (s. 6348) og Balslev (Vends Hrd.).

Fig. 58. Alterpartiet set mod øst før istandsættelsen 1997-98. Foto Jens Johansen 1997. – *The altar looking east, before the refurbishing in 1997-98.*

Den er ifølge 1700-tallets antikvarisk-topografiske beskrivelser skænket 1641 af Erik Bille til Kærsgård (1561-1641).¹¹⁸ Oplysningerne, der må bero på for længst forsvundne eller overmalede indskrifter, underbygges af kirkens regnskaber, som dog lader den mulighed stå åben, at selve tavlen kan være opsat 1639/40 og først er stafferet med giverindskrift og datering efter Erik Billes død 1641. Erik Bille, der i 1630'erne og indtil sin død fungerede som kirkens eneste værge,¹¹⁹ erklærede ved regnskabs aflæggelsen i april 1638 gennem sin fuldmægtig, at en ny altertavle skulle 'fornøden gøres' i løbet af 1638.⁵⁶ Det fremgik samtidig, at Bille i den henseende havde 'været nogen behjælpelig med penge', men beløbet ville han ikke oplyse, 'eftersom det af hans fuldmægtig var begæret at måtte ske'.⁵⁶ Dette skal antagelig forstås således, at Erik Bille allerede havde bestilt tavlen hos billedskæreren.⁵⁶ Tavlen har oprindeligt ikke været et helt så enkelt billedskærerarbejde som anført i Trap,¹²⁰ idet storfeltet til at begynde med var forsynet med et relief af Nadveren (som det er tilfældet i Balslev). Relieffet omtales af tegneren Niels Ringe ved dennes besøg i kirken o. 1820: »Altertavlen som er af temmelig gammelt Udseende forestiller i Billedhugger arbejde Nadveren, som efter mit Skjønne er temmelig godt udført«. ¹⁰² Det må antages at være kasseret ved indsættelsen af det nuværende maleri. Tavlens oprindelige $\dagger$ topstykke blev fjernet 1846 for at gøre plads til et $\dagger$ orgelpulpitur over altertavlen (jf. fig. 51 og s. 6797).

Senest 1862 indsattes det nuværende storfeltsmaleri.⁵² Tavlen må samtidig være nymalet med gråbrun marmorering, brunt, hvidt (på søjleskakterne) og guld, en farvesætning, der blev beskrevet 1923.¹²¹ Det samme gælder en postamentindskrift svarende til den nuværende, men i en enklere frakturtype (fig. 57). Tavlen blev 1907/08 fjernet fra alterbordet (jf. $\dagger$ alterudsmykning ndf.) og opsat på skibets sydvæg samtidig med flytningen af orglet.¹²² Nationalmuseet foreslog 1925 at genopstille tavlen på alterbordet, og 1931 overvejede menighedsrådet en ombygning af den.⁶⁵ Tavlen blev 1934 genopstillet på alterbordet efter en istandsættelse ved maler Niels Lindberg, Nørre Broby. I den forbindelse opsattes den

nuværende gavl, tegnet af arkitekt August Colting og skåret af snedkermester Henriksen, Branderup.⁶⁵ Ved genopstillingen blev tavlen suppleret af to høje, flankerende $\dagger$ paneler (jf. $\dagger$ særlig rumindretning til præsten s. 6794), hver bestående af tre fyldingsfag med pilastre, der bar figurer fra kirkens senmiddelalderlige $\dagger$ altertavle (jf. fig. 58).⁷⁹ De flankerende $\dagger$ paneler blev fjernet 1997-98, da altertavlen samtidig gennemgik en let konserverende istandsættelse ved Jens Johansen 1998 (med fornyelse af guld- og sølvstaffering).¹¹³

$\dagger$ Alterudsmykning (jf. fig. 54), 1907/08,¹²³ en kopi af J.A. Jerichaus *Kristus på korset* (1853) opsat på et udskåret $\dagger$ retabel. Den zinkstøbte krucifiksfigur er 95 cm høj og hænger på et 175 cm højt latinsk trækors, der er sortmalet og bærer navneplade i zink med forgyldte reliefversaler. Figuren var oprindeligt forgyldt.⁵⁵ $\dagger$ Retablet var vandret delt. Forneden fandtes versalindskrift: »Han er forsoning for vore synder« (1 Joh. 2,2). Derover var et baldakinlignende fremspring med rundbuefrise og en sokkel til krucifikset, udsmykket med et Kristusmonogram og rundbuefrise. $\dagger$ Alterudsmykningen var opstillet foran et genåbnet østvindue forsynet med 'katedralglas' efter forslag ved maler Lars Rastrup.¹⁰⁰ Udsmykningen var en gave fra Christian Christoffersen Bro, Brogård.⁵⁵ Allerede 1934 blev udsmykningen fjernet (jf. altertavle ovf.). Krucifikset var 1951-97 op hænt i ligkapellet og opbevares nu i kælderen derunder.⁵⁵

Syv *sengotiske altertavlefigurer*, o. 1520, tilhørende en og samme altertavle, anses for skåret i et fynsk, Claus Berg-påvirket billedskærerværksted. To figurer (nr. 1-2) har stået i midtskabet og resten i sidefløje, men de skriftlige kilder efterlader et tvetydigt billede af den overordnede sammenhæng (jf. $\dagger$ altertavle s. 6775). På nær nr. 1 er figurernes ansigter noget fladt skårne. Alle har hul rygside.¹²¹ Bemalingen er fra 1934 og tilpasset altertavle og prædikestol. Hudfarven er grålig og håret brunt, mens klæderne er røde, blå, grønne og brune med forgyldning (herunder mønstremalet). Ældre farvespor beskrives under de enkelte figurer.

1) (Fig. 59), Maria med barnet som den apokalyptiske Madonna på måneseglen, 118 cm

Fig. 59-60. Altartavlefigurer nr. 1-2, o. 1520. 59. Maria med barnet som den apokalyptiske Madonna på måneseglen (s. 6772). 60. Paulus (s. 6774). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Altarpiece figures nos. 1-2, c. 1520. 59. Virgin and Child as the Madonna of the Apocalypse on the Crescent Moon. 60. Paul.*

høj. Det nøgne, krølhårede Jesusbarn sidder på morens venstre arm med krydsede underben og let foroverbøjet overkrop, idet han støtter sig til knæet for med højre hånd at række ud efter æblet i hendes hånd. Hans blik er uengageret i forehavendet. Maria står i kontrapost mod højre og

med hovedet hældende mod barnet. Dybt skårne slangekrøller og flagrende hår indrammer det runde ansigt med små og tætsiddende øjne, lille, spids næse og smal mund samt spids hage. Hun har krone med småspidser og fire taphuller til nu forsvundne takker. Hun er iklædt fodlang, udrin-

Fig. 61. Altartavlefigurer nr. 3-7, o. 1520 (s. 6774) og supplerende figur fra 1934. Fra venstre ses nr. 3) Johannes med kalken, nr. 4) Jakob den ældre, nr. 5) Simon, nr. 6) en uidentificeret apostel; dernæst apostelfigur skåret 1934 af snedkermester Henriksen, Brenderup (s. 6794) og yderst th. nr. 7) en ubestemmelig biskop. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Altarpiece figures nos. 3-7, c. 1520, and an additional figure carved in 1934 by the master cabinetmaker Henriksen, Brenderup. From the left: no. 3) John with the chalice, no. 4) James the Great, no. 5) Simon, no. 6) an unidentified apostle. And the new figure, and no. 7) an indeterminate bishop.

get kjole med bælte samt kappe og komulesko. Bag hendes højre fod ses måneseglen. Fodstykket er polygonalt og profileret med skråkant (forne-den) og hulkel. Figuren havde 1923 spor af blå på kappen og gult på kjolen.¹²¹

2) (Fig. 60), Paulus, 122 cm høj, identificeret ved en rest af sværdattributten, en del af parerstangen, der endnu ses i venstre hånd, mens den delvist afbrudte højre hånd har hvilet på sværdknoppen.¹²⁴ Håret er halvlangt og vigende fra panden, fuldskægget langt med proptrækkerkrøller og bred moustache. Næsen er smal. Han er barfodet og bærer fodlang kjortel med bælte og kappe med skulderslag. Der er profileret fodstykke svarende til nr. 1. Victor Hermansen registrerede 1923 med nogen usikkerhed blå farvespor på kjortlen og gult eller guld på kappen.¹²¹

De fem mindre figurer (nr. 3-7, jf. fig. 61 og 124) står alle på små fodstykker og har hovedet let på skrå (mod venstre). Klædedragterne er fyldige

med posede folder. På nær en bispefigur (nr. 7) er de alle iklædt fodlang kjortel og kappe og har bare fødder, bortset fra Jakob (nr. 4), der har sko med brede snuder. Beskrivelsens rækkefølge følger deres nuværende ophængning fra vest mod øst:

3) Johannes med kalken, 61 cm høj. Det glatte ansigt er kødfuldt, håret kort og bølget. I venstre hånd holder han en kalk af sengotisk type, mens den velsignende højre hånd kun er fragmentarisk bevaret. Kappen, der er draperet rundt om venstre arm, havde 1923 blå bemaling på kridtgrund.¹²¹

4) Jakob den ældre, 60 cm høj, identificeret ved hatten med ibskal. Håret er kort og lokket, fuldskægget bredt og med moustache. Han holder med venstre hånd en lukket bog foran brystet, højre hånd mangler. Kappen med kraveopslag havde 1923 spor af rød bemaling på kridtgrund.¹²¹

5) Simon, 63 cm høj, identificeret ved sin lange sav-attribut, som han holder med begge hæn-

der.¹²⁵ Det korte hår er fyldigt og krøllet, fuldskægget kraftigt. Nedre højre del af ansigtet beskadiget. Figuren havde 1923 ingen sikre farvespor.¹²¹

6) En uidentificeret apostel, 61 cm høj. Den afbrudte højre hånd har formentlig holdt attributtet. Håret er kort med ensartede lodrette lokker, fuldskægget langt med fyldig moustache og tvedelt hageskæg. Kappen med kraveopslag havde 1923 blå bemaling på kridtgrund.¹²¹

7) Biskop, 65 cm høj, ikklædt amictus, alba, casula og mitra (med infulæ).¹²⁵ Den afbrudte højre hånd må have holdt en bispestav. Kappen havde 1923 blå bemaling på kridtgrund.¹²¹

Figurerne anses for produkter fra et fynsk billedskærerværksted, der har arbejdet under indflydelse af Claus Bergs stil. Tidligere har kunsthistorikeren V. Thorlacius-Ussing regnet dem for et »ret jævnt Værkstedsarbejde« fra Claus Berg o. 1513,¹²⁶ mens en anden kunsthistoriker, Francis Beckett, fandt så stor lighed med apostelfigurene i Ryslinge (Svendborg Amt), at han anså Brenderupfigurene for skåret af samme billedskærer, som han regnede for en svend fra Claus Bergs værksted. En sammenhæng mellem Brenderup- og Ryslingefigurene er dog ikke indlysende.¹²⁷ Maleren Herman Madsen har senere afvist tilskrivningen til Claus Berg, idet han fandt, at de 'lavstammede' kroppe, 'uskønne og plumpe' ansigter og 'den manglende beherskelse af fladerne i foldekastene' lå fjernt fra Claus Bergs 'slanke og velproportionerede skikkelser'.¹²⁸ Den tyske kunsthistoriker Jan Friedrich Richter anser tavlen for et arbejde fra et fynsk værksted i Claus Bergs 'nærmeste kreds'.¹²⁹

Figurerne er tidligst omtalt 1808 i sognepræst Holger Frederik Wessel Browns indberetning til Oldsagskommissionen: »i Kirken 9 Billeder af Træe fra den catolske Tiider, hvoraf 3de synes at forestille Treenigheden« (jf. ndf.).¹³⁰ Godt et årti senere omtalte Niels Ringe, at »nogle meget Gamle men ret godt udførte Helgen Billeder« var hensat oppe i tårnet.¹⁰² Figurerne henlå 1899 på loftet, hvorfra de efter 1913 blev flyttet til våbenhuset (dvs. tårnrummet).¹³¹ Nationalmuseet anmodede 1925 konservator Kristian Due om at udarbejde et forslag til opstilling af de middelal-

derlige figurer i kirken.⁷⁹ I forbindelse med kirkens indvendige istandsættelse 1934 blev de små figurer opstillet på paneler, der afsondrede et rum til præsten (jf. s. 6794).¹³² Figurerne er siden 1998 ophængt på korets vægge, nr. 2 på sydvæggen i korets vestfag og resten på nordvæggen i korets østfag.¹⁰³

(†) *Altertavle(r)*. Forholdene omkring kirkens middelalderlige altertavler er ikke entydige, idet de bevarede altertavlefigurer (ovf.) i kombination med de skriftlige kilders oplysninger levner flere mulige sammenhænge. Således omtalte Jacob Madsen 1588 »Nicali (dvs. Skt. Nikolajs) Billeds Taffle paa Alteret, Apostelerne paa Fløgelern«. ¹³³ Såfremt Madsens beskrivelse angår en tavle med de ovennævnte, bevarede figurer, må det forudsættes, at denne tavles midtskab har vist den apokalyptiske Madonna (nr. 1) i midten, flankeret af Paulusfiguren (nr. 2) og en nu forsvundet Nikolajfigur, idet det forekommer mindre sandsynligt, at Madsens omtale skulle gælde den lille bispefigur (nr. 7).¹³⁴ I betragtning af at kirken 1416 fik indviet et †Skt. Nikolaj-alter (jf. s. 6728), er det en mulighed, at Jacob Madsens omtale 1588 angår en nu helt forsvundet †*sidealtertavle*(?) med Skt. Nikolaj som hovedmotiv.¹³⁵ Præsteindberetningen 1808 til Oldsagskommissionen nævner muligvis en yderligere, forsvunden centralfigur fra en altertavle. Her omtaler sognepræst H. F. Wessel Brown et middelalderligt træskærerarbejde, der »synes at forestille Treenigheden«. ¹³⁰ Såfremt hans identifikation var korrekt, kan der have været tale om en Nådefaderfigur (eller Nådestolen), hvis centrale plads i en altertavle eventuelt kan have været mellem de bevarede Maria- og Paulusfigurer.¹³⁶ Uanset hvilken kombination Maria- og Paulusfigurerne har indgået i, synes det med bispefiguren som supplement til apostlene givet, at sidefløjene har haft 2×3 apostelfigurer, mens bispen sammen med tre forsvundne figurer må have flankeret midtskabets hovedfelt.

Altersæt (fig. 62), o. 1700, udført af Matthies Simonsen, Odense (-1678-1728) og formentlig skænket af Anne Trolle til Kærsgård (†1723).

Den 22,5 cm høje *kalk* har rund fod, der er seksdelt ved furer og afrundet mod fodpladens fladbuede tunger, hvoraf en bærer to ens mester-

Fig. 62. Altersæt, o. 1700, udført af Matthies Simonsen, Odense (s. 6775). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Communion set, c. 1700, made by Matthies Simonsen, Odense.*

mærker (fig. 63).¹³⁷ En støbt, 3 cm høj krucifiksfigur pryder foden, hvis furer fortsætter op ad det cylindriske skaft og dets profilled, der således alt sammen fremtræder sekskoblet. Knoppen har rubebosser med indgraverede versaler (og fraktur): »IhESVS« på vandret skraveret baggrund; mellem bosserne er glatte lancetblade på både over- og underside. Bægeret, der er nyere og ustemplet, har et lille, indgraveret Jesusmonogram i strålekrans. Bægeret er muligvis fra o. 1862, da kalken skulle 'rettes'.⁵²

Fig. 63. Guldsmid Matthies Simonsens mestermærke på fodpladen af alterkalken o. 1700 (s. 6775, jf. fig. 62). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Master's mark of the goldsmith Matthies Simonsen on the base of the chalice, c. 1700.*

Den tilhørende *disk*, 15 cm i diameter, har på fanen et indgraveret Jesusmonogram (med fraktur) og modsat et cirkelkors (med fligede korsarme). På undersiden af disken er indgraveret et kronet monogram med initialerne »EB« og »AT«, der må tilhøre Erik Bille til Kærsgård (†1675) og enken Anne Trolle (†1723). Sættet trængte 1862 til 'indvendig' forgyldning.⁵²

Oblatæsker. 1) O. 1875, af sortmalet porcelæn fra Den Kongelige Porcelænsfabrik, København, 14,5 cm i diameter og 6,5 cm høj, med forgyldt trekloverkors på låget. Fabriksmærke under bunden. 2) (Jf. fig. 64), 1967, fra Cohr, Fredericia.¹³⁸ Sølvæskan er keglestubformet, 10 cm i diameter og 4,5 cm høj, med konkavt, hængslet låg prydet af spinkelt reliefkors.¹³⁹ Under bunden er stemplerne: »Cohr« og lodighedsmærke (»830 S«).

Alterkande (jf. fig. 64), 1967, fra Cohr, Fredericia.¹³⁸ Den 25,5 cm høje sølvkande har kegleformet underdel med spinkelt reliefkors og bægerformet hals. Hanken er omtrent halvcirkulær, det hængslede låg svagt konkavt.¹³⁹ Under bunden er samme stempler som på oblatæske nr. 2.

†*Alterkander.* 1) Antagelig af tin, eftersom den 1872 blev 'oplakeret' (sml. f.eks. s. 5397).⁵² 2)

1892, af porcelæn.⁵² Den var 1967 'for længst gået i stykker'.¹⁴⁰

Siske (jf. fig. 64), o. 1900, udført af Lauritz Grønlund, Odense (1820-96) eller i hans værksted (1893-1937).¹⁴¹ Den 13,5 cm lange ske har cirkulært laf med aflange huller i korsblomst-mønster og sekskantet skaft med indgraveret, stiliseret ranke; skaftets bagside har mestermærke¹⁴² og to Odensemærker.

Tre ens *skåle*, o. 1900, af sortmalet porcelæn fra Bing & Grøndahl, København, svarende til skåle i bl.a. Kauslunde (s. 6355), med forgyldt kors på siden og fabriksmærke under bunden. Tidligst omtalt 1916.⁶⁹

Sygesæt (fig. 65), o. 1775, udført af Rasmus Rasmussen Møller, Odense. Den 13 cm høje kalk har rund, fladhvælvet fod med kantprofil og bred fodplade. Såvel cylinderskaftet som den fladovale knop har vulster, mens det glatte bæger har dobbelt rille under den udladende munding, der ligesom indersiden bærer rester af forgyldning. Fodpladens underside er forsynet med mestermærke.¹⁴³ Disken, 8 cm i diameter, er glat og har rester af forgyldning. På fanens bagside findes

Fig. 65. Sygesæt, o. 1775, udført af Rasmus Rasmussen Møller, Odense (s. 6777). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Communion set for the sick, c. 1775, made by Rasmus Rasmussen Møller, Odense.*

samme mestermærke som på kalken. Et *†futtural* ('træetui') til sættet omtaltes 1916.⁶⁹

Et *†sygesæt* blev muligvis anskaffet 1639 ('och göris En ny Kalck och Disk at besøge de Siuge med').⁵⁶

Alterstager. 1) (Fig. 66), 1999, af forgyldt kobberlegering, udført af billedhuggeren Sigrid Lütken (1915-2008).¹⁴⁴ De 36 cm høje stager har blødt modelleret balusterform med firkantet grundplan og forskel på facader og sider, førstnævnte med v-formet profil og sidstnævnte udkragede med et indhak. Lyseskålen er omtrent cylindrisk.

2) (Fig. 67), 2000,¹⁴⁵ af messing, 32 cm høje, i nyrenæssancestil med klokkeformet fod i tre afsæt, balusterskaft med ring- og skiveled samt lyseskål med omvendt attisk profil.

†Alterstager (jf. fig. 53), af sengotisk type, 34,5 cm høje. De havde høj, rund fod i flere afsæt med spor efter tre afsavede ben. Skaftet var cylindrisk med tre ringled. Den dybe, profilerede lyseskål havde lysetorn af jern.¹⁴⁶ Stagerne blev stjålet 1996.

Syvstage, skænket 1924 af sognepræst Vagn Olav Bartholdy Møller og hustru Anna Agathe Thejll.⁶⁹ Den 63 cm høje stage har ottekantet fod

Fig. 64. Oblatæske og alterkande, 1967, fra Cohr, Fredericia (s. 6776), samt vinskummeske o. 1900 fra Lauritz Grønlund, Odense (s. 6777). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Wafer box and altar jug, 1967, from Cohr, Fredericia, and wine skimming ladle, c. 1900, from Lauritz Grønlund, Odense.*

i tre afsæt med bladtungebelagte karnisled. Fra en bladskede på oversiden udgår skaftet bestående af fladtrykte kugleled. De kvartcirkulære arme er udformet som perlestave, og lysepiberne er omtrent kugleformede. Foden har gennemboring med henblik på kabelføring til elektriske lyskilder, som blev anvendt indtil 1945.¹¹¹

To små *†trestager* var skænket o. 1900 af præstefruen Thomine Ludovica Hertel født Husum.⁶⁹

†Messebøger. 1572 omtaltes to gamle *†antifonarer* (med latinske vekselsange) som indeholdt gavebreve 1383–84 (jf. s. 6727).¹⁴⁷ 1639 skulle der købes et nyt *†graduale*.⁵⁶

Messehagel, 1903,⁵² af mørkerødt velour med guldkanter og -kors på ryggen samt rødt silkefor. Der er haspelukning ved højre skulder. Hagelen blev istandsat 1981.¹⁴⁸

En *†messehagel* blev 1830 'forbedret', men var atter i dårlig stand 1846.⁴⁹

En *†lygte* til at tænde lysene med blev 1665 købt for 2 mark.⁵⁷ Det var formentlig den samme lygte, der henlå i tårnet ved Niels Ringes besøg i 1800-tallet.¹⁰²

†Messeklokker. Der er tilmurede klokkerebshulere i vestkappen af korets østfag, formentlig til messeklokker.

Alterskranke (jf. fig. 58), o. 1850, halvcirkulær med korte, indvendige slyng i enderne. Hånd-

Fig. 66. Alterstager nr. 1, 1999, udformet af billedhugger Sigrid Lütken (1915–2008) (s. 6777). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Altar candlesticks no. 1, 1999, made by the sculptor Sigrid Lütken (1915–2008)*.

Fig. 67. Alterstager nr. 2, 2000 (s. 6777). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Altar candlesticks no. 2, 2000*.

listen bæres af drejede balustre, og hylde til særkalke er monteret 1941 (senere fornyet).¹¹¹ Balustrene er forgylde, mens resten er mørkegråt. Bemalingen er fra 1998 ligesom det mørkviolette uldbetræk på knæfaldets hynder.¹⁴⁹

†Alterskranke, 1708, skænket af Frederik Christian Holck (o. 1663–1710) til minde om hustruen Anna Helene Reedtz (†1701).¹⁵⁰ Skrankens gitter eller frise var forsynet med en giverindskrift: »Denne Alterfod hafver ieg Frederik Christian Grefue af Holck, Kongelig Mayestæts, bestalter Obrister ofuer det første Fyenske Cyrasser Regiment ladet af nye opsette, Guds Huus til en Sier, Gamble og Junge Folk til Hielp og til en Amindelse af min salig Grevinde Anna Hellene Redtz og Mig Anno 1708«. ¹⁵¹ Det fremgik 1832, at knæfaldet trængte til omstopning.⁴⁹

Døbefont (fig. 68), romansk, af to stykker let rødlig granit, ca. 100 cm høj, idet fodens nedre halvdel står skjult af gulvet;¹⁵² højde over gulv 88 cm. Foden er firkantet med glatte, lodrette sider, der næsten tangeres af det svagt keglestubformede skaft, der prydes af rundstav ligesom den tilsluttende underside af kummen. Om dennes sider løber to bæltter med akantusranker i svagt relief,

adskilt ved et glat bånd. Den øvre akantusranke afbrydes af fire diametralt placerede menneskehoveder udført som kraftigt fremspringende, retvinklede knopper med flad overside, afrunding i siderne mod hage og hals samt fladt indhuggede ansigtstræk. Fra hoved til hoved måler kummen 90 cm, mens den regnet fra munden har en diameter på 65 cm. M. Mackeprang har ikke placeret fonten i sin typologi over danske, middelalderlige døbefonte, men henregner den uden videre præcision til 'lokale grupper' på Vestfyn.¹⁵³ Kummens to bånd med akantusranke kan minde noget om Djurslandsfontene i Ejlbj (s. 5849), Melby (s. 5906) og Særslev (s. 5964), ligesom hovedernes placering svarer til fontene i Husby

(Vends Herred), Ørslev (Båge Herred) og Fraugde (s. 3558), de sidste to af 'Højbytypen'.

Fonten har svage spor af bemaling.¹⁵⁴ Den er siden 1934 opstillet i midten af korets vestfag.¹⁵⁵ Før da stod den i nordsiden af samme fag (jf. fig. 85).

Dåbsfade. 1) (Fig. 69), et gammelt, drejet messingfad, der meget vel kan være produceret af bækkenslagerne i Nürnberg og ikke kan udelukkes at være senmiddelalderligt.¹⁵⁶ Fadet har en diameter på 42 cm og er 5 cm dybt. Det er glat på nær den smalle fane cirkelslag. Bagsiden bærer tydeligt præg af afdrejning på en bæk (fig. 125), og her findes desuden nyere sikkerhedsgraving med skriveskrift. Fadet var ude af brug 1923.¹²¹

Fig. 68. Romansk døbefont (s. 6778). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Romanesque font.*

Fig. 69. Dåbsfad, muligvis senmiddelalderligt eller fra renæssancen (s. 6779). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Baptismal dish, possibly Late Medieval or from the Renaissance.*

2) 1912,¹⁵⁷ et glat messingfad, 57,5 cm i diameter, med afrundet bund og bred skrånende fane med ombukket kant. Bagsiden har indgravering som nr. 1.

Dåbskande (fig. 70), 1913,⁵² af tin, 31 cm høj. Den har rund fod, kugleformet korpus med høj keglestubformet hals og svungen hank samt spidst hvælvet, hængslet låg med korsknop. Samme indgravering som dåbsfadene (ovf.). Lignende kander findes bl.a. i Marstal (DK Svendborg 1687).

†*Dåbskande*, o. 1862, muligvis erstattet 1892 af †alterkande nr. 1.⁵²

†*Fontelåg* (jf. fig. 53), med drejet knop, rimeligvis kasseret 1907/08.

Korbuekrucifiks med sidefigurer (fig. 71–73), o. 1500, fra samme værksted som krucifikset i Gelsted (Vends Hrd.).

Den ca. 140 cm høje,¹²¹ lidende krucifiksfigur hænger i strakte, let skrå arme med fremtrædende sener og krampagtigt krogede fingre. Hovedet er faldet mod højre skulder. Ansigtet karakteriseres ved markerede kindben og en stor, lige næse, mens en fremskudt tunge anes i den åbne mund. Øjnene er lukkede, og de diagonalt skårne øjenlåg tilfører et anstrøg af bedrøvelse. Skægget er

skåret med langt, lokket kind- og hageskæg og uden moustache. Det lange hår falder i to prop-trækkerkrøller ned foran brystet. Over den flettede tornekrone med indtappede torne er issen glat (og med nedboret hul efter fastgørelse i værkbænken). Torsoen har hvælvet brystkasse med tydeligt brystben og fremtrædende brystvorter. De knoppede ribben tegner en fladbue og har spydsår i højre side. Det smaltaljede, indsunkne mellemgulv har lange, lodrette mavemusklér over en vandret muskelfold, hvorunder navlen er angivet med et overfladisk huljærnsnit. Det korte lændeklæde er folderigt og bundet foran med en snip, der hænger ned mellem lårene. Hoftene er skudt let til siden ligesom de let bøjede ben med store knæskaller, spændte lægmuskler og skarpe skinneben. Fødderne, med krummede tæer, er krydsede og fæstnet med én nagle, der som følge af kroppens tyngde har drevet en stor hudfold op på den forreste fod (fig. 72).

Korset, ca. 235 cm højt,¹²¹ har plan forside med skråkantprofil. Korsarmene er samlet i en bredere, firkantet korsskæring. Den øvre ende og de to

Fig. 70. Dåbskande af tin, 1913 (s. 6780). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Baptismal jug of tin, 1913.*

Fig. 71. Krucifiksgruppe o. 1500 (s. 6780). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Crucifixion group, c. 1500.*

korsarme består hver især af to stykker træ. De firpasformede, hulkelkantede endeplader har relieffer af evangelisternes symbolvæsener: Johannesønnen (foroven), Lukasoksen (tv.), Markusløven (th.) og Mattæusenglen (forneden). De har alle glatte navnebånd, som for dyrenes vedkommende holdes med munden, og skiveglorier (med undtagelse af oksen). Dyrene er profilvendte, idet oksens hoved er vist frontalt, og har læderagtige vinger med skriferlignende kant. Mattæusenglen er vist frontalt og uden vinger. På hver side af det nedre evangelistfelt ses et hul, der muligvis stammer fra tidligere ophængning og ikke kantprydelse, idet der ikke ses andre huller langs korsets kanter. Korstræets slyngede, glatte skriftbånd over korsskæringen er formentlig sekundært.

Sidefigurerne står frontalt på hvælvede fodstykker med kroppe, der svajer i retning af korset og et fremadrettet blik.

Mariafiguren (tv.) er 135 cm høj.¹²¹ Ansigtet er rundt med svagt tilspidset hage, højtsiddende øjenbryn, lille næse og smal mund. Hun bærer hovedlin med lang snip, som hun holder i som en henvisning til borttørrede tårer. Hun er desuden iklædt spidse sko, fodlang kjole med lange, løse

ærmer og bred, rund halskant samt en kappe, der hænger ned fra venstre skulder og om bag den højre, slået foran hoften og fastholdt af venstre hånd.

Johannesfiguren (th.) er 126 cm høj.¹²¹ Hovedet hælder stærkt mod højre. Ansigtsformen er omtrent som Mariafigurens, men hagen har en rund udbuling. Han har slangekrøller og to korte, krøllede pandelokker. Hænderne (fornye 1934) er samlet foran livet.¹⁵⁸ Han er barfodet og bærer fodlang kjortel med lange, løse ærmer samt kappe med fornemt brystspænde. Begge sidefigurer har huller i issen ligesom krucifiksfiguren.

En 46 cm høj, svævende *englefigur* (fig. 74), hvis afbrudte hænder har holdt en kalk til opsamling af Kristi blod, må også henregnes til krucifiksgruppen. Den vingeløse engel er iklædt amictus, alba og pluviale.¹²⁵ Englens sammenhæng med krucifiksgruppen fremgår af et stilistisk slægtskab med Johannesfiguren,¹⁵⁹ ligesom figurens størrelse kunne tyde på, at englen ikke stammer fra en altertavle, men har været ophængt under korsarmene.¹⁶⁰ Tilsvarende svævende engle kendes fra korbuekrucifikser i bl.a. Kvanløse og Søndersted (DK Holbæk 118 og 411).

Fig. 72. Detalje af krucifiksfigur o. 1500 (s. 6780, jf. fig. 71). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Detail of crucifix figure, c. 1500.*

Fig. 73. Detalje af krucifiksfigur o. 1500 (s. 6780, jf. fig. 71). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Detail of crucifix figure, c. 1500.*

Stafferingen er nyere, idet krucifiksets er udført før 1923 (jf. fig. 76) og sidefigurerne antagelig 1934.¹²¹ Den korsfæstede hudfarve er mat og let rødlig (med blodstænk). Hår og skæg er brunt, og med samme farve er der tegnet moustache og øjenbryn. Tornekronen er sortgrøn og lændeklæ-

det forgyldt. Korset står i blank eg på nær evangelistreliefferne, der er bemalet i overvejende brunlige farver, Mattæusenglen dog desuden med blå dragt og varm rødlig hudfarve. Navnebåndene har sorte versaler på hvid bund: »S. Iohannes«, »S. Lvcas«, »S. Marcvs«, »S. Matthaevs«. Pilatus' ord

Fig. 74. Englefigur, antageligt henhørende til korbuekrucifikset o. 1500 (s. 6782, jf. fig. 71). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Angel figure, presumably associated with the chancel arch crucifix, c. 1500.*

på korset er anført på tilsvarende vis. Englen har bleg hudfarve med kindrødt, lysebrunt på amictus, rødt på pluvialet og lysegrønt på alba.¹²¹ Sidefigurerne har bleg rødlig hudfarve med rødt på kinderne. Johannes har brunrød kjortel og grøn kappe, begge dele med forgyldt revers ligesom Marias blå kjole, brunrøde kappe og hvide hovedlin. Hendes sko er røde. Fodstykkerne er brune. De nye konsoller er malet i tilpassede farver.

Sidefigurerne stod 1918 afrensede (jf. fig. 75), idet Victor Hermansen 1923 dog fandt farvespor på kridtgrund. Begge havde rødlig hudfarve ('kødfarve'), mens Marias kappe og hovedklæde

havde spor af henholdsvis rødt og hvidt, og kjortelen 'sikkert' havde været gul. På Johannes' kjortel, kappe og hår fandtes henholdsvis rødt, grønt og brunt.¹²¹

Krucifiksgruppen skyldes sikkert samme billedskærværksted som krucifikset i Gelsted (Vends Hrd.).¹⁶¹ Meget nært beslægtede arbejder findes i Grejs kirkes to krucifiksgrupper (DK Vøjle 2097 og 2104), ligesom der er lighedspunkter med krucifikset i Gudme (Svendborg Amt). Kunsthistorikeren V. Thorlacius-Ussing har kigget i en anden retning, idet han uden at diskutere krucifiksgruppen som helhed foreslog, at Johannesfiguren måske kunne stamme fra Henning van der Heides værksted.¹⁶²

Krucifikset var 1888 ophængt højt over korbuen (jf. fig. 51), mens de to sidefigurer og englen var henlagt på loftet.¹⁶³ I lighed med altertavlefigurerne (s. 6772) blev sidefigurerne og englen ef-

Fig. 75. Maria og Johannes, sidefigurer til korbuekrucifikset o. 1500 (s. 6782, jf. fig. 71). Foto Harald Munck 1918. – *Mary and John, side figures of the chancel arch crucifix, c. 1500.*

Fig. 76. Korbuekrucifiks o. 1500 (s. 6780, jf. fig. 71). Foto Chr. Axel Jensen 1923. – *Chancel arch crucifix, c. 1500.*

ter 1913 opsat i våbenhuset (dvs. tårnrummet).¹⁶⁴ Krucifikset og sidefigurerne blev 1934 ophængt på den nuværende plads på nordvæggen i korets vestfag, mens englefiguren blev placeret på sydvæggen i samme fag.¹⁶⁵ Krucifiksgruppen blev 1998 overfladerenset.¹⁰³

Prædikestolen (fig. 78) i højrenæssancestil har skåret datering 1602 og tilhører den store, vestfynske 'Gamtoftegruppe', der har forbillede i Gamtoftes prædikestol fra 1597.¹⁶⁶ Prædikestolen omfatter en kurv på fem reliefudsmykkede fag (hvoraf det femte sidder vinkelret på skibets sydmur), en underbaldakin og en stor lydhimmel. Farvesætningen er fra 1934.

På kurvens hjørner står joniske hermer med frugtophæng. De nøgne hermer er på konventionel vis skiftevis mandlige og kvindelige (mod syd dog to mænd i træk). Mændene har fuldskæg eller moustache af vekslende længde. Alle hermerne har korslagte arme. Den mest langskæggede mand griber tillige om sit skæg. Hjørnefremspringene er stumpt knækkede på nær det første og det sidste, der er retvinklet, samt det næstsidste, der er spidsvinklet.

Storfelterne udfyldes af evangelist- og apostelrelieffer indrammet af rundbuede rulleværkskartoucher. Kartoucherne har omløbende attisk slyngbånd, dog har det søndre fag dukatorna-

ment. Rulleværksfligene slynger sig som volutter forneden, mens de foroven går over i vase- og spirbærende mikroarkitektur. Deromkring hænger guirlander med frugter og blomster. Figurerne er vist stående på småbakkede, græsklædte fodstykker. Ansigterne er i trekvart- og halvprofil, og alle har riflede glorieskiver. Klædedragten er forholdsvis tætsiddende, kjortlerne med lineære, lodrette folder og knaplukket overdel (på nær nr. 5). Kapperne er bundet med en kvastagtig knude ved den ene skulder (på nær nr. 5). Tre af dem har spidssnude sko (nr. 1-3), de sidste to er barfodede. Figurerne identificeres ved deres symbolvæsener (eller attribut) og desuden ved indskårne navne i versaler på små fodkartoucher, fra opgangen: 1) (Fig. 79), »S. Matthevs«, med langt fuldskæg og halvlångt nakkehår. Han kigger i den opslåede bog (med indskårne linjer), der hviler i venstre arm, mens han dypper pennen i blækhuset, der holdes af englen (i opslidset kjole). Kartouchernes sider er rekonstrueret 1997-98 (jf. fig. 126). 2) (Fig. 80), »S. Marcvs«, med kort krøllet hår og spidst fuldskæg. Højre hånd er oprakt som en talegestus, mens han har en bog under den venstre arm. Blækhuset hviler på hovedet af den liggende løve. 3) (Fig. 81), »S. Lvcas«, med halvlångt hår, der er vigende ved tindingerne, og

Fig. 78. Prædikestol 1602, af 'Gamtoftetypen' (s. 6785). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Pulpit, 1602, of the 'Gamtofte type'.*

langt, bølgende fuldskæg. Hans højre hånd peger i bogen, der hviler i venstre. Han træder på en flad sten – formentlig en henvisning til lignelsen om huset på klippen og huset på sand (Luk. 6,46-49).¹⁶⁷ Blækhuset står på oksens hoved. 4) (Fig. 82), »S. Iohannes«, med halvlångt, bølgende hår. Han holder en opslået bog foran sig med højre hånd og griber om kappen med den anden. Ørnens næb holder Futteraler med blækhus og pen. 5) (Fig. 83), »S. Pavlv«, med kort, lokket hår og langt fuldskæg. Højre hånd støtter sig til et sværd, mens den venstre holder en lukket bog.

Postamentfelterne har skriftsteder på latin og dansk, alle udført med (stedvis sammenskrevne) reliefversaler, og for de latinskes vedkommende med kursiverede versaler. Fra opgangen læses: 1) »M<ath 6 Qværit>e primvm regn<vm dei et i>vstitiam eivs e<t hec omnia ad>iicientvr vobis« (Søg først Guds rige og hans retfærdighed, så skal alt det andet gives jer i tilgift. Matt. 6,33). Denne indskrift er delvist rekonstrueret 1997-98 (jf. fig. 126) med forlæg i prædikestolene i Flem-

Fig. 77. Postamentfelt med dateringen »1602«, detalje af prædikestolens 3. fag (s. 6788 jf. fig. 78). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Pedestal panel with the date »1602«, detail of the pulpit's third bay.*

Fig. 79–80. Evangelistrelieffer på prædikestol 1602 (s. 6786, jf. fig. 78). 79. Mattæus. 80. Markus. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Evangelist reliefs on the pulpit, 1602. 79. Matthew. 80. Mark.*

løse og Ørsted.¹⁰³ 2) »Mar 3 Himmel och iord skville forgaa men mine ord forgaar icke« (Mark. 13,31). 3) (Fig. 77) »Lvc 11 Beati qvi avdivnt sermonem dei et cvstodivnt illvm« (Salige er de, som hører Guds ord og bevarer det. Luk. 11,28). Derefter ses prædikestolens datering »1602«. 4) »Iohan 10 Mine faaer høre min røst och ieg gifver denem det evige lifff« (Joh. 10,27–28). 5) »1 Timot 1 Iesvs Christvs venit in mvndvm peccatores salvos facere« (Kristus Jesus kom til verden for at frelse syndere. 1 Tim 1,15). Postamentets hjørnefremspring har løvemasker, der skiftevis blottes tænder og rækker tunge. På undersiden er huller til forsvundne hængeornamenter, rimeligvis drejede profilknopper som på flere andre af typens stole.¹⁶⁸ Frisens fyldinger prydes af forskelligartede rulleværkskartoucher og fremspringene af diademhoveder. Den omvendt kølbuede underbaldakin afsluttes i en profileret hængeknop.

Dens glatte sider indfattes af otte hulkelkantede bøjler, hvoraf de synlige er udsmykket med indskårne cirkler og dobbeltriller. Underbaldakinen svarer nøje til Fjeldstedstolens (s. 6884).

Lydhimlen har to fag mod nord og tre fag mod vest. Fagene adskilles af firkantede fremspring med pyramidebøsser på siderne og kerubhoveder som hængestykker.¹⁶⁹ Derimellem løber indskrift (efter Vulgata) med reliefversaler og romber som skilletegn: »Psal 12 Eloquia domini eloquia pvra argentvm igne examinatvm in vase testaceo defecatvm septies« (Herrens ord er rene ord, sølv der er lutret i et lerkar, rensat syv gange, Sl. 11,7). Den forkrøppede gesims har en rekonstrueret frise med karnistænder. Himlen krones af rulle- og beslagværkskartoucher mellem drejede spir. Kartoucherne har skiftevis roset og frugtophæng bortset fra den søndre, der formentlig er en fornyelse fra 1934.¹⁷⁰ Loftet er ved kraftige og pro-

Fig. 81-82. Evangelistrelieffer på prædikestol 1602 (s. 6786, jf. fig. 78). 81. Lukas. 82. Johannes. Foto Arnold Mikkelson 2022. – *Evangelist reliefs on the pulpit, 1602. 81. Luke. 82. John.*

filerede rammestykker inddelt i et rektangulært felt samt to femkantede og et diminutivt felt, der følger sig efter himlens tresidede bagkant. Felterne består af nyere krydsfinerplader. Under de tre store felter hænger profilknopper; i midten en helligåndsdue.

Prædikestolen er opstillet i skibets sydøsthjørne, på en indmuret bjælke og med opgang fra 1997-98, en ligeløbstrappe med profilerede tremmer.

Prædikestolens brogede staffing er fra 1934. Kurvens og himlens rammeværk samt underbaldakinen har brun bemaling. Listeværket står med guld, sølv, gråt, sort, rødt og grønt. Disse farver går igen på evangelistfelterne, hvis baggrund er lyseblå, mens kartoucherne står mod en sort bund ligesom frisens grå og forgyldte kartoucher (med en anelse laseret blå og grønt). Reliefindskriftene står med forgyldning på rødbrun bund. Hjørnefremspringene har blå bund (postamen-

tets løver med slagmetal/sølv og diademhovederne med laseret grønt). Opgangen er lysegrå.

Værkstedssammenhænge. Prædikestolen tilhører den såkaldte Gamtoftetype, der har navn efter dens ældste eksemplar fra 1597 i Gamtofte (Båg Hrd.). De fleste af gruppens 18 eksemplarer findes i Båg Herred (14 stole), mens der findes tre i Vends Herred.¹⁷¹ Gruppens mest iøjnefaldende fællestræk er hjørnehermerne og rulleværkskartoucherne med evangelisterne, men den indbyrdes forbindelse fremgår også af en gentagen brug af de samme få bibelske skriftsteder. Alle stolene har således Matt. 6,33 og Mark. 13,31 og alle på nær to Luk. 11,28. To undergrupper kan dog konstateres, idet to tredjedele af stolene har Joh. 10,27-28 (ligesom Brenderup), hvorimod resten har Joh. 8,47. Denne sidste tredjedel af stolene skiller sig ud på flere andre punkter. For det første er deres skriftsteder udelukkende på latin og ikke

Fig. 83. Paulus, relief på prædikestolens femte fag (s. 6786, jf. fig. 78). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Paul, relief on the pulpit's fifth bay.*

skiftevis dansk og latin. For det andet har deres citat fra Luk. 11,28 en anden ordlyd.¹⁷² For det tredje, og muligvis vigtigst for en diskussion om overlevering/værkstedstradition, anføres Markuskapitlet korrekt som '13' og ikke forkert som '3' som på alle de andre stole, med undtagelse af Gamtofte. I sin oversigtsartikel om Gamtofte-stolene har Knud Aarup (sognepræst i Kerte) i disse to undergrupper set konturerne af to forskellige værksteder. Dertil skal dog bemærkes, at indskrifternes klare skillelinjer ikke genfindes entydigt i det figurative og ornamentale. Det samme gælder for lydhimlene i Gamtoftegruppen. De er alle udført som en i princippet firkantet rammekonstruktion med kryds og har frise med fremspring, topkartoucher af ensartet type med

enten rodfrugter (Gamtofte), rosetter (Flemløse og Kærum) eller en kombination heraf (Brenderup).¹⁷³ Brenderup har desuden konsoltandfrisen tilfælles med Ørsted og Kærum. Brenderup, Ørsted og Flemløse har samme skriftsted (Sl. 11,7) som Gamtofte, men med anden ordlyd, og versalindskriften er hverken kursiveret eller kantet af rulleværk som sidstnævntes.¹⁷⁴

Prædikestolen er med sikkerhed udført af samme værksted som prædikestolene i Grindløse (s. 5600) og Fjelsted (s. 6884). En sammenligning af evangelistreliefferne viser, at værkstedet ikke har gentaget kompositionerne 1:1, men kombineret de samme få elementer forskelligt fra værk til værk.¹⁷⁵

Der findes ingen dokumentation for prædike-stolens anskaffelse, men det kan foreslås som hypotese, at den muligvis er bestilt af Erik Bille til Kærsgård (†1641), jf. også altertavlen (s. 6768) og tåklokke nr. 4 (s. 6801). Her kan der også peges på en slægtsforbindelse til Grindløse og Fjelsted, hvis prædikestole er udført af samme værksted som Brenderups og tilsammen skiller sig noget ud fra Gamtoftegruppens øvrige geografiske udbredelsesområde.¹⁷⁶

Istandsættelser. Prædikestolens oprindelige staffering kendes ikke. Konservator Harald Munck kunne ved en besigtigelse af stolen 1925 blot konstatere, at der var 'rester af gamle farver'. Prædikestolen er tidligst omtalt i skriftlige kilder 1638, da den ifølge kirkeværgen Erik Bille skulle 'forflyttes' i det kommende år.¹⁷⁷ På et tidspunkt er kurvens første fag blevet afkortet, formentlig i forbindelse med en justering af stolens placering og fornyelse af opgangen.¹⁷⁸ 1888 fandtes en topgang med to håndlister båret af runde tremmer (jf. fig. 51). Indtil 1934 stod prædikestolen med en brun egetræsmaling og lidt forgyldning (jf. fig. 54).¹²¹ 1925 foretog konservator Harald Munck en besigtigelse i forbindelse med menighedsrådets planer om 'istsandsættelse eller opmaling'.⁷⁹ På baggrund heraf anbefalede Nationalmuseet en nystaffering, dels fordi en afdækning af de gamle farver ville være kostbar, dels fordi det var usikkert om disse farver ville harmonere med alterudsmykningen.⁷⁹ 1934 blev prædikestolen så malet i de nuværende farver ved maler Niels Lindberg, Nørre Broby. I

samme forbindelse opsattes en ny $\dagger$ opgang med to glatte fyldingspaneler (ved arkitekt August Colding).⁶⁵ Prædikestol og lydhimmel gennemgik 1997-98 en istandsættelse ved Jens Johansen.¹¹³ I den forbindelse blev manglende dele af kurvens første fag rekonstrueret med forlæg i stolene i Flemløse og Ørsted. På lydhimlen tilføjes en tandsnitsprofil. Desuden blev farvesætningen renset og farveudbedret, ligesom kurvens gulv og opgangen blev fornyet, sidstnævnte efter tegning af arkitekt Ebbe Marxen.¹¹³

$\dagger$ Prædikestolsbeklædninger. En falmet beklædning skulle 1861 istandsættes eller fornyes.³¹ Senere fandtes beklædning med guldkanter og frynser (jf. fig. 54). Den seneste beklædning fra 1988, med blå stof, blev fjernet 1997.¹⁷⁹

Stolestader (jf. fig. 52), 1950, tegnet af arkitekt Axel Jacobsen, Odense;⁷⁹ opstillet med 14 stader i nordrækken og 12 i syd. Fyldingsryglænene er genbrugt fra de foregående stader ($\dagger$ stolestader nr. 3), ligesom gavlene er genanvendt i stærkt ændret tilstand.¹⁰⁸ De 107 cm høje gavle er rektangulære med to kannelerede lisener omkring et svagt fremspringende, glat midterstykke. Frisen har forkrøppede profiler og kanneleret midtstykke flankeret af udsparede firkanter. Siden 1997-98 er der opstillet glatte fyldingspaneler mod øst og ved skibets syddør.⁷⁹ Stolenes bemaling fra samme år har grøn som hovedfarve, på gavlene tillige mørkviolet (nærmest dodenkop). Hynderne har uldbetræk i mørkegrønt/violet. Den oprindelige bemaling havde hvidt som hovedfarve med vekslende stafefarver (lysegråt, okkergult og rødt).

$\dagger$ Stolestader. 1) O. 1600-25(?). Stolestaderne fornyedes muligvis helt eller delvist 1605, eftersom dette årstal fandtes på præstekonens stol (jf. ndf.), og der 12. maj samme år blev taget et sognevidne vedrørende en ny fordeling af pladserne i stolestaderne.¹⁸⁰ Noget af stoleværket blev muligvis fornyet 1624 (jf. ndf.).⁴⁹ Ifølge Jesper Lauritsen Schmidt (sognepræst 1660-85) blev stolestaderne 'en hob forandret' o. 1656, da der blev opsat herskabsstole for Mette Friis til Holsegård (jf. ndf.).¹⁸¹ Stolestaderne blev fundet forsvarlige ved synet 1803.⁴⁹ Ved en synsforretning 1817 blev det konstateret, at noget af kirkens gamle træværk var fra 1624 (deriblandt rimeligvis også stole) og næppe

var 'maling værd' samt gav kirken et 'utækkeligt og broget udseende'.⁴⁹ Med dette skudsmål er det sandsynligt, at stolene blev kasseret ved den reparation, som kirken underkastedes 1818.⁴⁹

2) (Jf. fig. 51), 1818(?), opstillet som to blokke, der også omfattede korets vestfag.¹⁸² Deres enkle plankegavle med prydlister og pyramidal dækplade var blot en smule højere end de overlappende fyldingslåger. Langs væggene fandtes panelværk.⁵² Stolene blev repareret 1846.⁴⁹ Lågerne blev repareret 1862, og samtidig blev der anbragt salmebogshylder på bagsiden af ryglænene.⁵²

3) (Jf. fig. 53), 1890, af fyrretræ.¹⁸³ Stolenes rundbuede plankegavle med korsmotiv i bueslaget dannet af fem indskårne cirkler svarede helt til Revninges (s. 4509).¹⁸⁴ De oprindelige 42 stader blev 1934 reduceret til 30 (to rækker a 15) ved fjernelsen af staderne i korets vestfag.¹⁸⁵

$\dagger$ Skriftestol, o. 1577(?), formentlig med navnetræk for Hans Trogelsen (sognepræst 1545-95), ifølge omtalen o. 1667: »Anno 1577 er Her Hans Truelsens Nafn sat offuer Skriftestolen i Brendrup Kirke, som samme Nafn sees der paa endnu udgraffuet«.¹⁸⁶

$\dagger$ Præste- og degnestole (jf. fig. 53), o. 1846, henholdsvis i korets nordøst- og sydøsthjørne, indrettet som kabinetlignende stole under $\dagger$ orgelpulpituret, hver med to gardinafskærmede vinduesåbninger og en dør. Sædet i præstestolen var 1904 blevet forkortet for at gøre plads til et $\dagger$ skab. Dette var til ulempe for præsten, eftersom der ikke længere var plads til den $\dagger$ servante, man havde anskaffet året før,⁵² og man derfor 'nede i kirken kunne se, når præsten vaskede sig'.⁵⁵ Begge stole blev fjernet 1907/08, hvorefter præsten fik plads i en armstol i korets nordøsthjørne (jf. ndf. og fig. 54), mens kirkesangeren fik den østligste stol i sydrækken. Sidstnævnte blev indrettet med frontpanel, låge og to gavle svarende til de almindelige stole ($\dagger$ stolestader nr. 3) men lidt højere (jf. fig. 54). Frontpanelet, der ragede for højt op, blev 1911 bragt til at flygte med de øvrige stole.⁵²

$\dagger$ Herskabsstole. 1) O. 1600 (muligvis 1605 jf. $\dagger$ stolestader ovf.), tilhørende Erik Steensen Bille til Kærsgård (1561-1641), omfattende to stole i østenden af de to stolerækker. De kendes kun fra Niels Ringes beskrivelse og skitser o. 1820 (fig.

128), hvoraf det fremgår, at gavlenes udskårne topstykker viste havfruer og polykromt malede våbenskjolde (af senmiddelalderlig tartschetype). De to gavle på sydsiden viste således Erik Billes fædrene våbener Bille og Rønnow, mens nordrækkens havde de mødrene Ulfeldt og Lange.¹⁰²

2) O. 1656, for Mette Friis til Holsegård (1612-90), to stole i hver række.¹⁸¹ Stolene er kun omtalt 1667/77 af sognepræst Jesper Lauritsen Schmidt, der anførte at »Stolestaerne blef en Hob forandret, da velb. Jomfru Mette Friis vilde hafve och fick ochsaa fire Stole (to paa hver Side) til Holsegaard«.²⁸

†Herskabspulpiturer. 1) O. 1676, et herskabspulpitur i nordsiden af skibets østfag tilhørende først Oregård og fra 1719 grevskabet Gyldensteen. Pulpituret fandtes ifølge Danske Atlas 'lige over for prædikestolen' og var forsynet med våbener og navnetræk for Erik Banner til Oregård (1618-87) samt hustruerne Sophie Rosenkrantz (†1670) og Kirsten Lindenov (1648-78).³⁹ Det må være opsat kort efter Banners køb af patronatsretten 1676 (jf. s. 6728). Der var adgang via en indvendig trappe med forbindelse til en dør i nordsiden af skibets østfag (jf. s. 6753, jf. fig. 40-41). Pulpituret blev

tilsyneladende fjernet kort efter Gyldensteens afhændelse af patronatsretten 1807 (jf. s. 6728), idet Niels Ringe ikke bemærkede det o. 1820, og biskop C. T. Engelstoft 1860 omtalte det som sløjfet.⁸⁶

2) (Jf. fig. 51 og 85), 1686, Kærsgårds herskabspulpitur i nordsiden af korets vestfag, tæt på Billeslægtens gravkrypt (s. 6806). Pulpituret bar datering, våbener og navnetræk for Erik Bille (1635-75) og Anne Trolle (†1723) og må være indrettet af sidstnævnte.³⁹ Pulpituret betegnes i *Danske Atlas* blot som en 'stol', men af antikvaren Niels Ringes beskrivelse o. 1820 fremgår entydigt, at der var tale om et pulpitur. På forsiden fandtes årstallet »1686« og otte anevåbener for Erik Bille (Bille, Kruse, Beck og Marsvin) og Anne Trolle (Trolle, Rosenkrantz, Munk og Gyldenstjerne).¹⁸⁷ Niels Ringe omtalte desuden otte malede våbener derover, som han dog ikke beskrev nærmere.¹⁰² De må antages at have tilhørt senere ejere af Kærsgård. Der var adgang til pulpitur ad en dør i nordvæggen af korets vestfag (jf. s. 6734, jf. fig. 27), omtalt 1860 og 1862.¹⁸⁸ Kirketiendejeren tilbød 1907 menighedsrådet at fjerne herskabspulpituret, hvad der skete kort

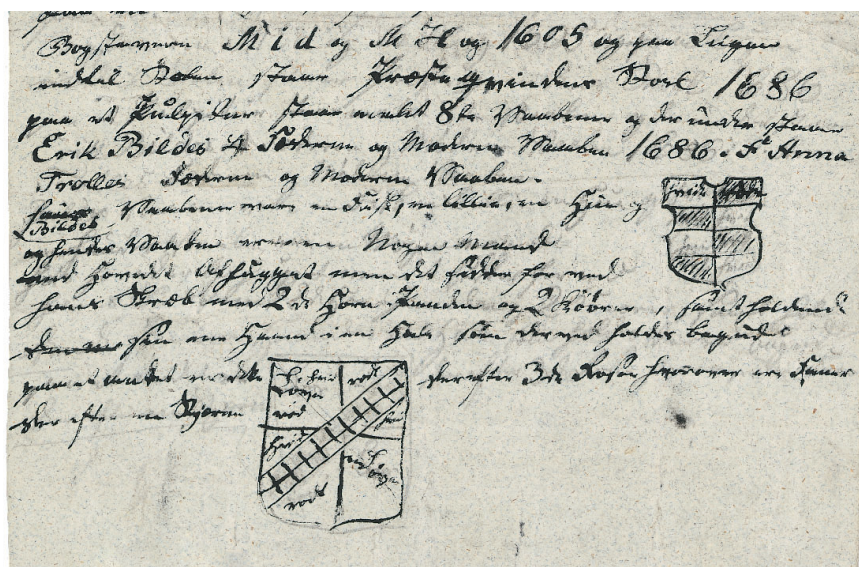

Fig. 84. Skitse af Bille- og Rosenkrantz-våbener på †herskabspulpitur nr. 2, 1686, tilhørende Kærsgård (s. 6792, jf. fig. 51). Tegning af Niels Ringe o. 1820. I NM. – Sketch of the arms of the Bille and Rosenkrantz families on †family gallery no. 2, 1686, belonging to Kærsgård.

Fig. 85. Udsnit af †hershkabspulpitur nr. 2, 1686, tilhørende Kærsgård (s. 6792) og †stolestader nr. 3 (s. 6791) samt romansk døbefont (s. 6778, jf. fig. 68). Foto M. Mackeprang u.d. I NM. – *Part of †family gallery no. 2, 1686, belonging to the Kærsgård estate, and †pews no. 3, as well as the Romanesque font.*

efter (jf. (†)alterudsmykning og †orgelpulpitur 1907/08).⁵⁵

†*Lukket stol* til præstekonen, med dateringen »1605« samt initialerne »MH« og »MID« for sognepræst (Mads Hansen (Colding) og hustru (Karen) Margrete Jørgensdatter.¹⁸⁹ Ifølge sognepræst Jesper Lauritsen Schmidts optegnelser 1667/77 blev stolen »flyttet ned fra sit sted' (antagelig østligt i nordrækken), da 'kirken blev

opgivet' 1656. Dette skete muligvis for at give plads til †hershkabsstole til den relativt nye hovedgård Holsegård (jf. †hershkabsstol nr. 2 og †stolestader nr. 1).²⁸ En senere markering på stolens låge »Præstevindens Stoel 1686« vidner muligvis om omfordeling af stolestader dette år (jf. også †hershkabspulpitur nr. 2).¹⁰² Stolen stod o. 1820 i nordrækken lige over for prædikestolen.¹⁰²

Armstole. 1) 1907/08, til præsten, 92 cm høj, med svungne armlæn og to tværstivere i ryggen, den nedre med fladbuet udsavning. Stolen er egetræsmalet med gule akantusranker på ryggen. Det polstrede sæde har betræk som stolestadernes hynder; i korets nordøsthjørne.⁵⁵ 2) (Fig. 86), antagelig fra 1934,⁵⁵ til kirkesangeren. Den 89 cm høje stol svarer i hovedtræk til den ovennævnte, men ryggens nedre tværstiver har indskåret korsmotiv svarende til *†stolestadegavlne* fra 1890 (*†stolestader* nr. 3) og korets *†bænke* fra 1934. Den er da formentlig anskaffet samtidig med sidstnævnte og i forbindelse med fjernelsen af den lukkede *†degnestol* i skibets sydrække (jf. fig. 54). Stolen er dodenkopmalet med laseret gulbrunt og sort på udskæringen; i korets sydøsthjørne.

Løse stole, 1977, fra Carl Hansen & Søn,¹⁹⁰ af eg, med nyere dodenkopbemaling og mørkviolet uldbetræk på sæde og ryglæn. De var oprindeligt opstillet langs væggene i korets vestfag (i fire rækker a otte), siden 1997-98 på pulpituret og

i kapellet.⁷⁹ *†Løse stole*, 1950, fra Ejby Savværk (model ES 8), 40 styk, heraf de fleste i korets vestfag.⁵⁴

Bænke. I koret står otte bænke fra 1997-98, hvis plankegavle efterligner stolestadernes kannelurer.⁷⁹ Gavlene har mørkviolet bemaling, resten grøn. *†Bænke.* 1916 fandtes seks løse bænke.⁶⁹ 1934 opsattes bænke i koret, hvis rektangulære gavle gentog korsmotivet fra de daværende *†stolestader* (nr. 3).⁵⁵

†Særligt rum til præsten østligst i koret, indrettet 1934 bag to høje fyldingspaneler (jf. fig. 58).⁷⁹ Panelerne omfattede tre fag på hver side af alteret, med dør sydligst. Fagene var adskilt af pilastre, hvorpå de syv sengotiske altertavlefigurer (s. 6772) var opstillet, suppleret af en apostelfigur (jf. fig. 61) skåret til formålet 1934 af snedkermester Henriksen, Brenderup.¹⁹¹ Den 60 cm høje, generiske apostelfigur adskiller sig tydeligt fra de sengotiske figurer ved den ranke kropsholdning, det sirligt skårne, halvskaldede hoved med fuldskæg og den mindre fyldige klædedragt. Som en tilpasning til de ældre figurer har figuren et lidt akavet greb om den opslåede bog. Bemalingen svarer til de sengotiske figurers, bortset fra den varmere, rødlige hudfarve. Rumindretningen blev sløjft 1997-98.

†Vægpaneler langs korets nord- og sydvægge blev opsat 1934 og fjernet 1950.⁷⁹

Dørfløje. En flammet dørfløj fra 1934 i sydsiden af korets østfag har 1997-98 dannet forbillede for de øvrige, alment brugte døre, der har flammering på begge sider.⁷⁹ Bemalingen er lysegrå, på de udvendige fløje dog mørkebrunt på ydersiden. *Udvendige.* 1) (Jf. fig. 38), 1934, en lille rundbuet fløj i sydsiden af korets østfag.⁵⁵ Døråbningen her omtaltes 1860 som præstens.⁸⁶ 2) En fladbuet dobbeltfløj i kapellets sydfacade. 3) En rektangulær dobbeltfløj i tårnets vestfacade (hovedindgangen) kronet af et halvcirkulært vinduesparti.¹⁹² *Indvendige.* 1) En rektangulær dobbeltfløj mellem skibet og tårnrummet. 2) En tilsvarende mellem skibet og kapellet. Ud over denne afsondres kapelrummet ved en rektangulær dobbeltfløj med glas i jernrammer. To siderum i ligkapellet (s. 6762) lukkes ved rektangulære fyldingsdøre, formentlig fra o. 1950.

Fig. 86. Armstol til degnen, antageligt fra 1934 (s. 6794). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Armchair for the parish clerk, presumably from 1934.*

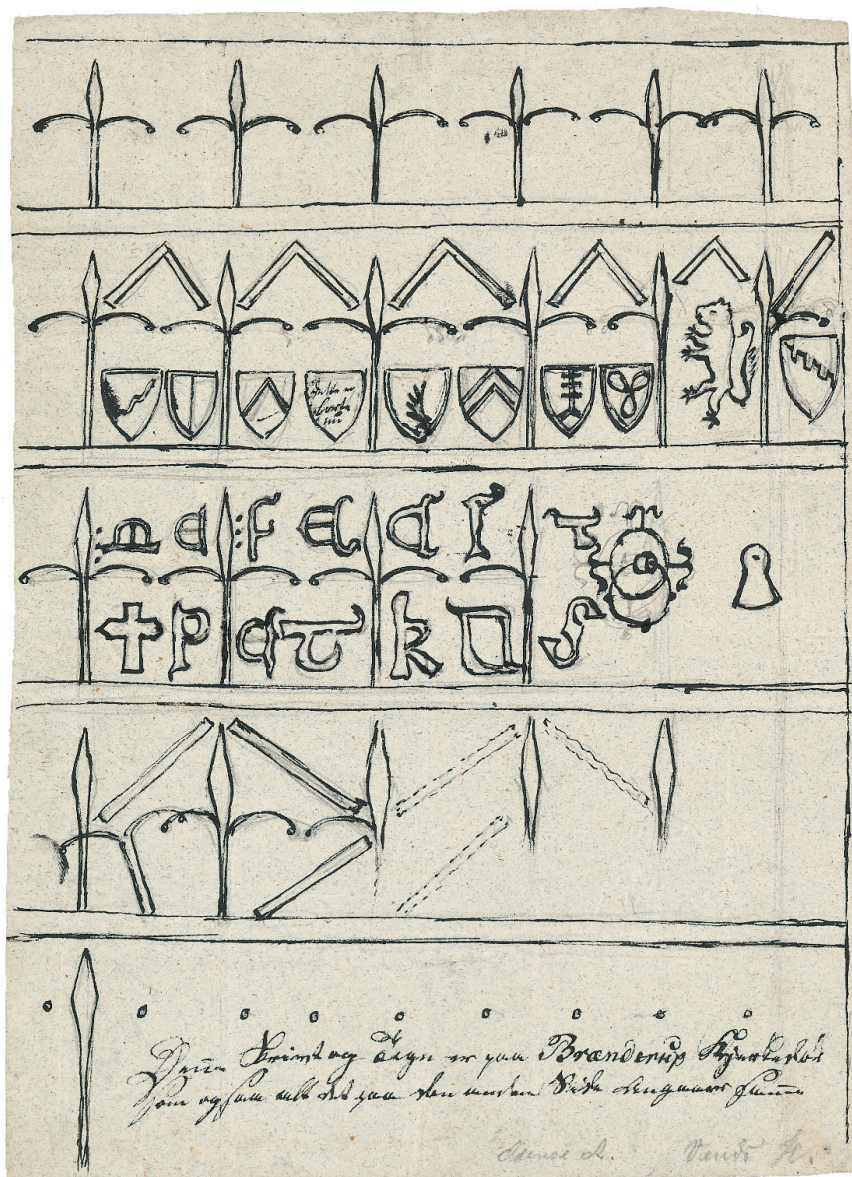

Fig. 87. Skitse af middelalderlig $\dagger$ dørfloj (s. 6795), med våbenskjolde og smedeindskriften »me fecit petrus» (Peter gjorde mig). Tegning af Niels Ringe o. 1820. I NM.
– Sketch of Medieval $\dagger$ door wing with coats of arms and the wrought iron inscription »me fecit petrus» (Peter made me).

$\dagger$ Middelalderlig dørfloj, o. 1400(?), med udsmykning i smedjern, signeret af smeden Peter. Døren er tidligst omtalt o. 1667 i en indberetning til Resens Atlas og kendes fra flere senere indberetninger og tegninger, hvoraf de fleste koncentrerer sig om indskrift og heraldik.¹⁹³ En skitse af Niels Ringe o. 1820 gengiver flojen i helhed

(fig. 87). Døren var tilsyneladende bundet med (mindst) seks vandrette jern, hvorimellem fandtes fem rækker med opretstående liljeornamenter. I den næstøverste række fandtes ni adelsvåbener (ndf.) placeret under trekantede 'baldakiner' og en oprejst, venstrevendt løve, der muligvis har haft funktion af skjoldholder.¹⁹⁴ I rækken derunder, tv.

Fig. 88. Pengeblok af støbejern o. 1875 (s. 6796). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Money box of cast iron, c. 1875.*

for nøgleskiltet og den runde, knoppede dørning med cirkulært, fliget beslag, havde smeden signeret med majuskler (med lukkede uncialformer og kors som indledningstegn): »me fecit/petrus« (Peter gjorde mig).¹⁹³ Den mest pålidelige kilde til de ni fornævnte adelsvåbeners heraldik er formentlig Søren Abildgaards skitse i en notesbog 1762 og hans rentegning herefter (jf. fig. 127).¹⁹⁵ Våbenerne kan imidlertid vanskeligt identificeres entydigt. Fra venstre ses: 1) Skiernov III(?), 2) Rønnow(?), 3) uidentificeret (skrådelt med en spids fra nedenunder), 4) uidentificeret (tværdelt med en bjælke), 5) uidentificeret (udelt med fuglevinge), 6) uidentificeret (en sparre), 7) Fasti(?), 8) Skinkel (Søblade), 9) uidentificeret (skrådelt ved tinde-skure).¹⁹⁶ I sin oversigtsartikel om middelalderlige, jernbundne døre på Fyn betegnede M. Mackeprang døren som faldende 'uden for rækken', dels fordi indskriften var begrænset til en håndværker-signatur, dels fordi der var brugt majuskler og ikke minuskler som på alle de andre kendte døre. På grundlag af de epigrafiske karakteristika opfattede han døren som et arbejde fra tiden før 1400.¹⁹⁷ Følgelig var han også ligesom Chr. Axel Jensen tilbøjelig til at se våbenfrisen som en samlet ane-

række tilhørende flere generationer (hvilket først blev almindeligt i 1500-tallet). Mackeprang foreslog derfor, at hvert våbenpar kunne repræsentere ejere af fire hoved- og væbnergårde i sognet, hvad der for så vidt ville være foreneligt med antallet af kendte, større gårde og voldsteder.¹⁹⁸ I forlængelse af den tanke og den foreslåede datering kunne Skinkel (Søblade)-våbenet, hvis placering muligvis skal opfattes som prominent i kraft af den skjoldholdende(?) løve, måske tilhøre den fremtrædende Bernike Skinkel (Søblade) (†1418), ejer af bl.a. Iversnæs (Wedellsborg) og Enggård (Gyldensteen) samt rigsråd og lensmand på Hindsgavl og Rugård.¹⁹⁹ På hans tid (o. 1400) kendes flere donationer og afladsbegunstigelser til kirken (jf. s. 6727). Døren sad 1762 i skibets syddør (mellem skibet og våbenhuset).²⁰⁰ Den blev kasseret før biskop C.T. Engelstofts visitats 1860.⁸⁶

Andre *†dørfløje*. 1) I våbenhusets sydfacade, omtalt 1718 som gammel og ubrugelig.²⁰¹ 2) I korets sydside, istandsat 1911 selvom synet havde udbedt sig en fornyelse.⁵² 3) 1907, udvendig i tårnets vestfacade, en fyldingsdør med udvendig beklædning af lodrette brædder.²⁰² 4) 1935, en flammet dør udvendig i kapellets sydfacade.⁶⁹ 5) O. 1950, en dobbeltfløjet fyldingsdør, mellem tårnrum og skib.¹⁰⁸ 6) 1967, en dobbeltfløjet plankedør i tårnets vestfacade, tegnet af arkitekt Ebbe Lehn Petersen.¹⁰⁸

Pengeblok (fig. 88), o. 1875, af sortmalet støbejern, 26,5×22×17,5 cm. Den firkantede blok har reliefudsmykning med akantus- og liljemotiv såvel på siderne som på det hængslede, profilerede låg, der har pengerrille på oversiden. Forsiden har lås til én nøgle. Blokken står i tårnrummet. Den var indtil kirkens seneste istandsættelse gråmalet ligesom dens tidligere træsokke (87×32×27 cm), der nu opbevares i kælderen under våbenhuset. Blokken blev 1907/08 flyttet fra koret til kirkens vestende, hvor den stod indtil 1997.⁵²

†*Pengebøsse*, omtalt 1962.⁷²

Pulpitur (jf. fig. 89-90), 1950, i skibets vestende, tegnet af arkitekt Axel Jacobsen, Odense, udvidet og ombygget 1997-98 ved arkitekt Ebbe Marxen, Århus. Pulpiturets bjælkelag er indmuret i tårnrummets skilleveg og hviler desuden på to firkantede træstolper, der er fra 1997-98

ligesom brystningen. Denne omfatter 15 fag og udgøres af irregulært gitterværk, suppleret med aftrappede plader i de fem centrale fag, der sidder fremskudt flankeret af 2×3 stumpt vinklede fag. Håndlisten er udformet som en lang, udkraget pult. Der er opgang til pulpituret ad en ligeløbs-trappe i skibets nordvesthjørne (også fra 1997–98). Bemalingen består af okkergult og lysebrunt på brystningen, mørkviolet på bjælker og stolper, mens undersiden af pulpituret er gråt.

Pulpiturets oprindelige brystning var et panel med 19 fag glatte, højrektangulære fyldinger. Tilsvarende panelværk stod som skillevægge under pulpituret og afsondrede skabsrum i sydvest- og nordvesthjørnerne af skibets vestfag. Oprindeligt var der opgang ad en kvartsvingstrappe i det søndre af de to ovennævnte skabsrum.

†*Pulpiturer*. 1) (Jf. fig. 51), 1846 (jf. †orgel), ved korets østvæg. Dets brystning bestod af seks glatte, bredrektangulære fyldinger, og opgangen

var formentlig placeret i degnestolen i korets sydøsthjørne. Pulpituret omtales af biskop C. T. Engelstoft 1860: »Orgel over Alteret«. ⁸⁶ Det blev fjernet 1907/08. ⁵⁵

2) 1907/08, sydligt i skibets vestende, med et bjælkelag, der lå højere end det nuværende, og hvilende helt eller delvist på to affasede stolper. Brystningen bestod af lodrette brædder, og der var opgang ad en jernvindetrappe i skibets sydvesthjørne. ²⁰³

Orgel (jf. fig. 90), 1952, med syv stemmer fordelt på ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby og Horsens. Orglet var forbedret for et manualværk mere, og forsynet med to manualer og tilhørende koblingsanlæg samt træk til fire yderligere registre. Dette værk blev tilføjet 1992. Disposition 1992, 11 stemmer: Manual I: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Waldfløjte 2', Mixtur IV. Manual II: Gedakt 8', Kobbelfløjte 4', Oktav 2', Sesquialtera II. Pedal: Subbas 16',

Fig. 89. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Church interior looking west.*

Principal 8' (trm C-h). Manualomfang: C-g³, Pedalomfang C-f¹. Koblinger: I+II, P+I, P+II. Opstillet på vestpulpitur med østvendt spillebord og facade. Facaden, der er tegnet af arkitekt Axel Jacobsen, Odense,⁵⁴ består af tre felter, hvoraf det centrale har spids trekantafslutning; symmetrisk opstillede piber. Bemalingen fra 1997-98 er brun med oxydrøde fyldinger.¹⁰³ Facaden stod fra første færd med hvid og grå bemaling.⁷⁹

*Orgel, 1846, bygget af P. U. F. Demant, Dalum, ombygget o. 1870 af J. A. Demant, Aarhus.²⁰⁴ Disposition 1948: Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Oktav 4', Gedaktfløjte 4'.²⁰⁵ Orglet blev atter ombygget 1951 ved flytning til Fruering Kirke (DK Århus 2999), hvorfra det 1984 blev overdraget til Hylke Kirke, under hvilken det er beskrevet (DK Århus 4648). Deraf fremgår, at det

er lavet til en 'ukendt kirke' før det blev flyttet til Brenderup o. 1870. Men det synes mere rimeligt at antage, at det er det samme 'nye orgelværk', der 16. dec. 1846 blev hentet til Brenderup fra Dalum Mølle.²⁰⁶ Orgelbygger Demant kvitterede 17. jan. 1847 for modtagelse af betalingen på 480 rigsbankdaler for det 'opsatte' orgel. Midlerne var tilvejebragt ved indsamling i sognet påbegyndt 1. juli 1846 på initiativ af skolelærer Hans Peter Hansen, der tilbød at spille gratis ved gudstjenester og mod betaling ved kirkelige handlinger.²⁰⁷ Ved provstesynet 1847 forlød det, at kirken var blevet forsynet med et 'godt, veltonende orgel'.⁴⁹

Orglet var oprindeligt opsat på et samtidigt $\ddagger$ pulpitur (nr. 1) ved korets østvæg med den vestvendte, nygotiske $\ddagger$ facade lige over altertavlen (jf. fig. 53). Facaden bestod af et spidsbuet midtfelt og to la-

Fig. 90. Orgel, 1952, bygget af Th. Frobenius & Co, Kgs. Lyngby og Horsens (s. 6797). Facaden og pulpituret er tegnet af Axel Jacobsen. Foto o. 1952 i Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – *Organ, 1952, built by Th. Frobenius & Co, Kgs Lyngby and Horsens. The casing and gallery were designed by Axel Jacobsen.*

vere, rektangulære sidefelter. Felterne havde spidsbuede trekloverfriser over prospektpiber, og i den centrale spidsbue var malet en trekant i strålekrans. Lignende placeringer af orgler kendes på Fyn bl.a. fra Diernæs 1752 (*DK Svendborg* 2980), Brahetrolleborg 1802-03 (*DK Svendborg* 3405), Horne 1809-12 (Svendborg Amt) og Øster Hæsing 1816 (*DK Svendborg* 4224). Orglet blev 1907/08 flyttet til et nyt *†*pulpitur (nr. 2) i skibets vestende ved A.C. Zachariasen, Aarhus. I den forbindelse blev orglet istandsat og muligvis udvidet eller omdisponeret.²⁰⁸ Orglet fik 1924 elektrisk blæser.⁵⁵

Fire *salmenummertavler* (jf. fig. 23), 1934, til skydenumre i fire rækker. De er højrektangulære, 67,5×50,5 cm, med pålagt ramme og karnisgesims. Indtil 1950 havde de udsåret hjulkors som topstykke.⁵⁴ Bemalingen er lysegrå med mørkegrå profiler.

†Salmenummertavler (jf. fig. 51 og 53-54), o. 1850, til skydenumre i fire rækker, der alle havde overskrifter med malet antikva. Der fandtes 1905 seks styk.⁶⁹

Præsterækketavle (jf. fig. 107), 1977, udført af snedker Henry Andreassen og maler Günther Hansen.²⁰⁹ Tavlen er højrektangulær, 126,5×97 cm, med såvel profilramme som felt i blank eg og med navne på præster fra senmiddelalderen og frem anført med hvidmalede versaler. Ophængt på nordvæggen i skibets vestfag; tidligere i tårnrummet.⁵⁵

†Hatteknager på skibets sydvæg (jf. fig. 51), fjernet 1913.⁵²

Lysekroner. 1-2) (Jf. fig. 52), 1945, fra firmaet Knud Eibye, Odense, af baroktype (en variant af model 7a).²¹⁰ Kronerne har 2×8 arme med delfinled, balusterstamme og stor hængekugle med profilknop. De er ophængt i otteleddede jernstænger med forgyldte kloder i skibets to fag; indtil 1997 i korets vestfag og skibets østfag. 3-8) 1997-98, tegnet af arkitektfirmaet Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen (model Gren), heraf fire tiarmede (koret og tårnrummet) samt to seksarmede (over pulpituret).⁷⁹ Seks små *pendler* i kapellet er fra samme tid og tegnet af samme firma (model Gren 600).⁷⁹

Tre *lysearme* (jf. fig. 24), 1945, fra firmaet Knud Eibye, Odense, af model nr. 17, med tre elektriske

blus.²¹⁰ De har forbillede i lysearme fra renæssancen. Et rundt vægbeslag med en lille hånd holder en s-slynget arm, der bærer en muslingeformet lyse-skål midtpå og ender i en muslingeskal med pyntespir og to små sidearme med runde lyse-skåle. Opsat henholdsvis på skibets sydvæg ved prædikestolen og under pulpituret.

†Hjulkroner af jernblik, muligvis middelalderlig, omtalt i præsteindberetningen 1808 til Oldsagskommissionen.¹³⁰ Kronen havde en højde på ca. 100-125 cm og en diameter på ca. 60 cm. Den største krans forneden havde plads til fire store lys. Niels Ringe fandt den o. 1820 henlagt i tårnet.¹⁰²

Små *†pendler* (jf. fig. 54), ophængt 1913 i forbindelse med indlægning af elektricitet og taget i brug første gang ved juleaftensgudstjenesten samme år.⁹¹

To *†smedejernslysearme*, 1976/77, sad indtil 1997 i kapellet.²¹¹

†Lysepig. På triumfbuens sydvange er der i ca. 170 cm's højde konstateret rester af sod og fedtstof fra kerter.⁹⁹

Nyere *lystræ* af bronze, 122 cm højt.

To *gulvstager*, o. 1925(?), 120 cm høje, med mesingarme til fire lys, sortmalet jernskaft og rund, sortmalet træfod; står i kælderen under våbenhuset.

Kirkeskib (fig. 91), o. 1850-75, »Peters Minde«, en brigantine, bygget og givet af skomager Peter Chr. Rasmus Mossin (1808-89).²¹² Modellen har Dannebrogsskjold på forstavnen, og navnet er anført med indskårne og forgyldte versaler på agterspejlet. Begge låringer har indskåret og forgyldt versalindskrift: »Gud Alene Æren«. Skroget er sort med hvide linjer og forsølvet bund. Modellen er repareret 1965.⁵⁴ Ophængt i skibets østfag, hvor den også hang 1888 (jf. fig. 51); fra 1907/08 og til 1997 i korbuen (jf. fig. 53).

†Ligbårer. Den mindste af to eller flere ligbårer var 1718 gammel og ubrugelig.²⁰¹ 1808 stod der en enkelt ligbåre i våbenhuset.⁴⁹

†Tårnmur, omtalt 1666, da 'skiven til sejerværket' var nedfalden, og året efter da man købte et jern til sejerværket.⁵⁷

Klokker. 1) (Fig. 92), 1835, støbt af I. C. & H. Gamst, København, 103 cm i diameter. Om halsen

Fig. 91. Kirkeskib, o. 1850-75, brigantinen »Peters Minde«, bygget og givet af skomager Peter Chr. Rasmus Mossin (1808-89) (s. 6799). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Church ship, c. 1850-75, the brigantine »Peters Minde«, built and donated by the shoemaker Peter Chr. Rasmus Mossin (1809-89).

løber en palmettebort og derunder støberindskrift med versaler (mellem glatte lister): »Støbt af I. C. & H. Gamst Kiøbenhavn anno 1835«. Legemet har fordybet versalskrift: »Bekostet af I. T. Petersen.« (Johan Theodor Petersen). Der er tre lister ved overgangen til slagringen. Klokken er ophængt østligt i klokkestolen i en slyngebom af eg (med stålkonsoller) fra 1998.¹⁰⁸ Klokken blev ophængt i oktober 1836.²⁰⁶ Dens oprindelige bom blev 1942 udskiftet med en vuggebom af eg fra August Nielsen, Roslev (af den såkaldte Lønborg-Jensen-type), som endnu opbevares i tårnet.²¹³

2) (Fig. 93), 1884, støbt af Anker Heegaard, Frederiksværk, 90 cm i diameter. På halsen erindrer en versalindskrift om $\dagger$ klokke nr. 4 (ndf.): »Støbt i aaret 1611«. Indskriften har kors som begyn-

delses- og sluttegn og kantes af glatte lister. Der er fem vage lister ved overgangen til slagringen, som bærer støberindskriften (svarende til halsens): »Omstøbt i Anker Heegaards Etablissement paa Frederiksværk 1884«. Klokken er ophængt vestligt i klokkestolen i samme slags bom som nr. 1 og har ligesom denne haft vuggebom.²¹⁴

$\dagger$ Klokker. 1) Afleveret ved klokkeskatten 1528-29.²¹⁵

2) Omtalt 1588 af Jacob Madsen som en af »2 smukke Cloker«.¹⁴ Den blev afleveret ved klokkeskatten 1601, da den blev registreret med vægten 3 skippund og 3 lispund (504 kg.).²¹⁶

3) Nævnt 1588 sammen med $\dagger$ nr. 2.¹⁴ Det var formentlig denne klokke, der i årene 1718-35 omtaltes som 'revnet og ubrugelig'.²¹⁷

Fig. 92-93. Klokker. 92. Nr. 1, 1835, støbt af I. C. & H. Gamst, København (s. 6799). 93. Nr. 2, 1884, støbt af Anker Heegaard, Frederiksværk (s. 6800). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Bells. 92. No. 1, 1835, cast by I. C. & H. Gamst, Copenhagen. 93. No. 2, 1884, cast by Anker Heegaard, Frederiksværk.

4) 1611, en 'tolvklokke', støbt af Adam Nielsen i Kolding for 110 rigsdaler, skænket af Erik Bille til Kærsgård (1561-1641) og hans 2. hustru Mette Beck (1571-1630). Klokkens indskrift blev 1884 afskrevet af byens skolelærer og gengives her i korrigeret form: »Verbum Domini Manet In Aeternum Si Deus Pro Nobis Quis Contra Nos (Herrens ord forbliver til evig tid (1 Pet. 1,25)/ Er Gud for os, hvem kan da være imod os? (Rom. 8,31)). Gud Almægtigste til Lov og Ære haver ærlig og velbyrdige Mand Erik Bille Stensen til Kjærsgård med sin kjære Frue ærlig og velbyrdige Frue Mette Bach givet til denne 110 Rdl. for den daglige man ringe 12. Er støbt i Kolding af mig Adam Nielsen Anno 1611 til Brenderup Kirke i Vends Herred i Fyen evindeligt at blive Amen«. ²¹⁸ Derunder Jesusmonogram og et firdelt skjold(?). ²¹⁹ Sognets beboere hævdede 1820, at klokken var 'ubrugelig'. Den blev omstøbt 1884 (jf. klokke nr. 2). ⁵²

5) Støbt efter 1735. ²¹⁷ Den 'store' klokke fik o. 1815 en ca. 5 cm lang revne, ifølge kirkeejeren fordi sognets beboere havde 'misbrugt klokken og ringet med den i halve dage over lig'. Den blev forgæves forsøgt repareret, og sognemændene klagede 1820 over den forringede lyd, hvortil kirkeejeren svarede, at 'ringningen fra kirken er den bedste i herredet'. ²²⁰ 1830 var klokkens revne blevet værre, ²²⁰ men Rentekammeret (der 1829-32 administrerede patronatsretten) hævdede 1831 over for Danske Kancelli, at klokkens lyd var 'meget god'. ²²¹ To år senere varslede Danske Kancelli retslige sanktioner over for den nye kirkejer Johan Theodor Petersen, såfremt klokken ikke blev omstøbt. ²²² Den blev 1834 sendt til støberiet, ⁴⁹ men da sagen trak ud, blev kirkeejeren frakendt sin ejendomsret til kirken, en dom, der dog blev ophævet ved kongelig resolution 9. nov. 1836 efter ophængningen af klokke nr. 1. ²²³

Fig. 94. Gravsten nr. 1, hugget mellem 1585 og 1589, over søstrene Margrete Emmiksen (†1585) og Magdalene Emmiksen (†1598), tilskrevet 'Odense-kopisten' (s. 6803). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Tombstone no. 1, sculpted between 1585 and 1589, of the sisters Margrete Emmiksen (†1585) and Magdalene Emmiksen (†1598), ascribed to the 'Odense copyist'.

Fig. 95. Gravsten nr. 1, mellem 1585 og 1589, over søstrene Margrete Emmiksen (†1585) og Magdalene Emmiksen (†1598) (s. 6803, jf. fig. 94). Tegning af Søren Abildgaard 1762 i NM. – Tombstone no. 1, between 1585 and 1589, of the sisters Margrethe Emmiksen (†1585) and Magdalene Emmiksen (†1598).

GRAVMINDER

Et *†epitafium*(?) over sognepræst Hans Trugelsen (†1595) antydes muligvis i sognepræst Jesper Lauritsen Schmidts optegnelser 1667/77: »Anno 1577 er Her Hans Truelsens Nafn sat of-fuer Skriftestolen i Brenderup Kirke, som samme Nafn sees der paa endnu udgraffuet« (jf. †skriftestol s. 6791).²²⁴

Gravsten. 1) (Fig. 94-95), mellem 1585 og 1589, over søstrene Magdalene Emikisdaater (Magdalene Emmiksen), †<2. apr. 1598>²²⁵ og Margrete Emikisdaater (Margrete Emmiksen), †8. marts 1585. Stenen er tilskrevet den såkaldte Odensekopist.²²⁶

Den velbevarede figursten af lysegrå kalksten, 233×144 cm, viser de to søstre stående under en fladbuet dobbeltarkade med hulkelede bueslag,

granatæblekonsol og profilkapitæler samt baser, der svæver over gulvet. En anerække på 16 våbenskjolde begynder i et kurvehanksbuet arrangement foroven med 2×3 våbener og fortsætter ned ad pilastrene.²²⁷ Stenens øvre hjørner har spinkle kerubhoveder.

De to ensartede figurer står let vendt mod hinanden med underarmene krydsede foran livet. Ansigterne virker relativt flade og brede med store, mandelformede øjne, der har pupilhuller, men ingen irisringe. Håret er opsat og flettet, med midterskilt pandehår og perlehårbånd, der lader ørerne være frie. Begge bærer smal pibe-krave, halsbånd i filigranarbejde med juvelbesat kors som vedhæng foruden fire guldkæder. Deres brokademønstrede yderkjoler har høj krave, plisserede skuldre og takket kant. Underkjolen med pibemanchetter er glat ligesom forklædet, der forneden prydes af zigzagbort. Derunder titter brede, mønstrede skosnuder frem.

Et bredrektangulært felt forneden har gravskrift med indhuggede versaler (udfyldt med sort masse): »Her ligger begrafven erlige og welbyrdige iomfrver/ iomfrv Magdalene oc iomfrv Margrete Emikis Daa/ter til Damsgaard Anders Emickzins detter af Steinsgard/ som døde Magdalene aar <1598> den <2> dag <aprilis> Margrete/ aar 1585 den 8 dag mart hves sele Gvd were naadig«. De sekundære tilføjelser er lidt ubehjælpsomt hugget.

På anerækkens våbenskjolde, der er af symmetrisk renæssancetype, udgår hjelmbladene på ukonventionel vis fra skuldrene. Dette er et kendetegn for flere arbejder fra den anonyme, fynske stenhugger, som Chr. Axel Jensen har benævnt 'Odense-kopisten' med henvisning til værkstedets forudsætninger i Gert van Groningens østjyske gravstensværksted.²²⁸ Stenen er da også af Jensen tilskrevet 'Odense-kopisten' og slutter sig til en gruppe yngre figursten fra denne stenhugger, deriblandt monumenter over slægtninge til Magdalene og Margrete Emmiksen. En sten i Svanninge Kirke (Svendborg Amt) over deres far Anders Emmiksen til Stensgård (†1566) har de udtrykkeligt selv bekostet 1583, formodentlig før bestillingen af deres egen gravsten. Dertil kan nævnes en sten over deres fætter Anders Em-

miksen til Jerstrup og Refsø (†1576) i Grindløse (s. 5612) og en sten i sønderjyske Frørup (*DK Sjyll* 360) over den fjernere slægtning Mogens Kaas (†1582). Odensekopistens yngre gruppe omfatter desuden sten i Skovby (s. 5684), Ejlbj (s. 5858) og Horne (Svendborg Amt).²²⁹ Blandt de nævnte har Brenderupstenen størst kompositionsmæssig lighed med Frørupstenen og i anden række stenene i Skovby, Grindløse og Svanninge.

Stenen lå oprindeligt i Vissenbjerg Kirke (s. 3426), hvor Margrete Emmiksen var begravet, og hvor biskop Jacob Madsen så den 1589.²³⁰ Indskriftens omtale af begge søstre som 'jomfruer' viser desuden, at ikke kun stenen, men også indskriften var hugget inden Magdalene Emmiksens ægteskab 1591 med Erik Bille (1561-1641). Magdalene døde på sin gård Grøftebjerg i Vissenbjerg,²³¹ men blev begravet i ægtemandens sognekirke Brenderup 25. apr. 1598.²³² Stenen blev flyttet til Brenderup før 1755, formentlig i 1700-tallets første halvdel.²³³ Her blev den placeret oprejst ved nordvæggen i korets østfag, hvor tegneren Søren Abildgaard besigtigede den 1762.²³⁴ Stenen var på dette tidspunkt overkalket, hvad der må ligge til grund for, at den i Danske Atlas betegnes som et gipsarbejde.³⁹ Stenen blev 1923 beskrevet som 'gråmalet'.¹²¹ Den blev 1998 rensat for maling og opsat på den nuværende plads på tårnummets nordvæg fastgjort med nye bronzeankre.¹⁰³

2) (Fig. 96), o. 1619, over Niels B(oldevin?) i Skovshøjrup, †□, og hustru I... E...datter, †1619.

Let udslidt og fragmenteret figursten af sortgrå kalksten, 186×121 cm. Ægteparret er vist stående under en dobbeltarkade med knækkede bueslag, der løber af på volutkonsoller og en midterkonsol i form af et kerubhoved. Derover er et lille relief af Kristus med sejrspanen trædende på Døden i form af en slange. Sviklerne har kerubmedaljoner ligesom stenens nedre hjørner. Bueslagene har citat fra Joh. 17,3 med udslidte reliefversaler: »D(e ke)nde dig en (sa)nd Gvd (oc den du udsen) de Iesvm Christvm Ioh(an) XVII«.

Parret står på et perspektivisk, skråt gulv, hvis bagkant ligesom resten af arkadefeltet kantes af en omløbende tungebort. De er let vendt mod

Fig. 96. Gravsten nr. 2, over Niels B(oldevin?) i Skovshøjrup († efter 1654), og hustru I... E...datter (†1619) (s. 6804). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Tombstone no. 2, of Niels B(oldevin?) in Skovshøjrup († after 1654), and his wife I... E...datter († 1619).*

hinanden og har hænderne samlet til bøn foran brystet. Figurerne er borgerlige typer. Manden har kort hår, moustache og langt, ret afskåret hageskæg. Han bærer pibekrave, kort, midtknappet overdel og let posede, knælange bukser med om-

buk i livet samt hoser. Den åbentstående kappe når ned under knæene. Skoene har sløjfespænder. Hustruen er iført tætsiddende konehue og pibekrave. Under den fodlange, plisserede kappe bærer hun en overdel med spidst liv, fodlang neder-

del og forklæde. Forneden titter runde skosnuder frem. Tv. for mandfiguren ses et våbenskjold med en uidentificeret heraldisk figur flankeret af hans initialer »NB«. Th. for kvindefiguren er et skjold med Jesusmonogram og hendes initialer »IED«. Forneden i et bredrektangulært skriftfelt, hvis manglende venstre tredjedel nu er udfyldt med teglsten, læses gravskrift med reliefhugget fraktur: »(Under) denne Steen ligger begraffuit Erlig och welact mand Niels/ ... (b)od(e) i Skoushøyrup och kalled(e) gud hannom den / ... vdi hans ald(ers) aar med sin kiere høstrue/ Erlig ... Quinde ... daater som hensoff i herren/ ... 1619 vdi hendes alders/ (Gud give) dennem (med) all(e) tro christ/(ne en ærefu)ld opstandelse amen«. Skriftfeltet indrammes ligesom stenens rand af attisk slyngbånd. Der er formentlig tale om et vestfynsk stenhuggerarbejde.

Stenen, der må regnes for et nordvestfynsk arbejde, er rimeligvis lagt over Niels Boldevin i Skovs Højrup, der 1626 var registreret med en relativt høj landgilde og desuden ejede flere huse. Han var endnu i live 1652.²³⁵ Mens hustruens navn er ukendt,²³⁶ kendes en søn, Jacob Nielsen Boldevin (†1644), der var borger i Bogen (jf. s. 2196).²³⁷

Stenen er siden 1998 opsat på østvæggen i våbenhuset. Den er formentlig identisk med den 1833 nævnte 'meget ujævne begravelsessten i kirkegulvet', der skulle tages op, hvorefter begravelsen skulle opfyldes.⁴⁹ Dette var dog endnu ikke sket 1834.⁴⁹ Den blev opsat i defekt tilstand ved tårnrummets nordvæg før 1899.²³⁸

†*Gravsten*, o. 1590, en figursten over Steen Bille til Kærsgård, †21. okt. 1590.¹⁴ Stenen er omtalt indirekte i indberetningen til Resens Atlas: 'I kirken i samme Brenderup ligger begravet en adelsmand Sten Bild (Bille), som deltog i slaget ved Falkenberg og døde 1590'.²³⁹ Danske Atlas specificerede 1774, at der var tale om en 'ligsten med portræt'.³⁹

†*Kærsgårds gravkrypt i koret*. Krypten, hvortil der var adgang gennem en lem i korets gulv,⁴⁹ er tidligst omtalt i Danske Atlas (1774). Her oplyses det, at »De Trollers Begravelse er under Choret«, en henvisning til Kærsgårds ejere efter 1675.³⁹ Før dette tidspunkt blev den benyttet af slægten Bille, hvad der fremgår af sognepræst

Holger Browns omtale 1831 af, at ligene i begravelsen »vare af de Bille og Troller, der have ejet Kjærsgaard«. ²⁴⁰ Formentlig gik den tilbage til o. 1600 og kan have været etableret på initiativ af Steen Bille til Kærsgård (†1590, jf. †gravsten), der blev begravet i kirken ligesom hans enke Helvig Hartvigsdatter Ulfeldt (†1601), parrets to døtre Ide (†1586) og Berete (†1589) samt svigerdatteren Magdalene Emmiksen (†1598, jf. gravsten nr. 1).²⁴¹ Ifølge sognepræst Jesper Lauritsens indberetning 1667 til Resens Atlas var fornævnte Steen Bille og 'andre medlemmer af slægten Bild (Bille)' begravet i kirken.²³⁹ Senere må også Steen Bille (1606–72) være nedsat. Han havde 1655 fået tilladelse til at opføre et kapel på den ene side af kirken og gøre det til sit og hustruen Birgitte Kruses begravelsessted samt opsætte stole til deres tjenere.²⁴² Projektet blev dog ikke realiseret, muligvis pga. Karl Gustav-Krigene 1657–60. Senere må følgende være nedsat (jf. Danske Atlas' beskrivelse ovf.): Anne Trolle (†1723), Anne Trolle Holck (†1728),²⁴³ og Herluf Trolle von Gersdorff (†1770) som den sidste.²⁴⁰ Ved provstesynet 1813 blev det første gang foreslået at tilkaste krypten.⁴⁹ Dette skete ikke i første omgang, men begravelsen blev tømt for kister, som ifølge sognepræst Holger Brown 1831 var blevet genbegravet på kirkegården »for nogle Aar siden«. ²⁴⁰ Ifølge langt senere oplysninger skete genbegravelsen 'umiddelbart vest for' tårnet.²⁴⁴ 1831 fik Rentekammeret, som 1829–32 administrerede Kærsgård og kirken, tilladelse af Danske Kancelli til at opfylde gravkrypten ('en åben begravelse under alteret').²⁴⁵ Krypten er ikke påvist arkæologisk.

†*Benkiste*, repareret 1637.⁵⁶

**Mindekranse*. 1) (Fig. 97), 1909, over kirke-ejer Fritz (Frederik Ludvig Vilhelm) Ahlefeldt-Laurvig-Lehn til Kærsgård, *10. juni 1853, †24. febr. 1909. To mindekranse af sølv, indsat i glas og ramme, på sortmalet baggrund. Den store egekrans foroven, 55×47 cm, har sløjfe med indgraveret skriveskrift: »Fra Beboere i Brenderup Sogn«. Den nedre bøgekrans, 37×32 cm, har tilsvarende: »Fra Brenderup Sogneraad 1880–1909«, henvisende til afdødes medlemskab af sognerådet i denne periode.²⁴⁶ Den rundbuede ramme af bejset eg, 147×80 cm, har reliefudskæringer i

Fig. 97-98. *Mindekranse. 97. Nr. 1, 1909, over kirkejer Fritz (Frederik Ludvig Vilhelm) Ahlefeldt-Laurvig-Lehn til Kærsgård (1853-1909) (s. 6806). 98. Nr. 2, 1909, over sognepræst Ludvig Hertel (1844-1909) (s. 6807). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – Memorial *wreaths. 97. No. 1, 1909, of the church owner Fritz (Frederik Ludvig Vilhelm) Ahlefeldt-Laurvig-Lehn of Kærsgård (1853-1909). 98. No. 2, 1909, of the parson Ludvig Hertel (1844-1909).

skönvirkestil. Der er tovsnoning langs kanten og foroven en medaljon med afdødes kronede monogram, kantet af liljeornament, smårosetter og akantusranker. Forneden er personalia anført med reliefversaler i to bånd, flankeret af rosetter. To helt tilsvarende trærammer med mindekranse findes i Egense Kirke, den ene ligeledes over Fritz Ahlefeldt-Laurvig-Lehn (*DK Svendborg* 1953). Kransene var oprindeligt ophængt på nordvæggen i skibets østfag.²⁴⁷ De blev 1950 flyttet til tårnrummets vestvæg, hvorfra de blev fjernet 1997.²⁴⁸ Senest opbevaret i t̄sognehuset.

2) (Fig. 98), 1909, over sognepræst Ludvig Hertel, *27. marts 1844, †10. mar. 1909, skænket af Kvinde- og Missionsforeningen i Brenderup. Bøgegrenen af sølv, 47×36 cm, har et lille skjold med giverindskrift i indgraveret fraktur. Den er

indsat i glas og ramme, på sortmalet baggrund. Den rektangulære ramme af eg, 69×54 cm, har hjørnerosetter og bærer forneden et lille messingskilt med indgraveret skriveskrift: »Ludvig Hertel/ Sognepræst i Brenderup/ 1888-1909.« Kransen, der 1950 flyttedes (fra et ukendt sted) til tårnrummets vestvæg,²⁴⁸ blev 1961 pudset op og 'monteret med glas'.⁶⁹ Fjernet fra kirken 1997 og senest opbevaret i t̄sognehuset.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1837, over sognepræst Holger Frederik Wessel Brovn (Brown), *17. jan. 1758 i Størdalen ved Trondheim, †15. apr. 1837 i Brenderup præstegård. Rektangulær plade af hvidt marmor, 85,5×55,5 cm, med indhugget, sortmalet antikva. Indskriften blev opmalet 1931 og stenen rensat 1964.²⁴⁹ På kirkegården, øst for koret.

2) O. 1840, over Hans Clemmensen, Hamborggård, *25. dec. 1762, †10. apr. 1840. Nygotisk støbejernsplade, 156×62 cm, med slankt, spidsbuget felt over en spidsbuget dobbeltarkade med stavværk. I et firpas foroven er en sommerfugl, mens et bredere firpas forneden har 'farvel-hænder'. Personalialia er anført i det øvre felt med fraktur (navnet dog med versaler), mens et mindevers med fraktur udfylder de to nedre felter: »Den Forevigede viste ved sit Eksempel, hvorledes/ den i Retskaffenhed virksommens Liv er ligt/ Hørkornet hvoraf gyldne Frugter fremspire./ Selv ikke savnende Løn for sin Flid og Stræb-/somhed

Fig. 99. Kirkegårdsmonument nr. 4 (s. 6808), o. 1864, over premierløjtnant Peter Fred. Wilhelm Hansen (1832-64), dødeligt såret ved Slaget ved Dybbøl 18. apr. 1864. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Churchyard monument no. 4, c. 1864, of First Lieutenant Peter Fred. Wilhelm Hansen (1832-64), mortally wounded at the Battle of Dybbøl, 18 April 1864.*

glemte han et at meddele Andre./ Til ham søgte den værdige Trængende ingen-/lunde forgjæves om Hjelp og Understøttelse.« Støbejernspladens bagside er glat. Varianter af monumenttypen kendes fra flere fynske kirkegårde, den tidligste formentlig 1838 i Øster Hæsing (DK Svendborg 4261).²⁵⁰ De er uden tvivl fra et fynsk støberi, rimeligvis M. P. Allerup i Odense. Monumentet stod oprindeligt på et jerngitterhegnet gravsted vest for kirken (jf. †støbejernsmonument ndf.).²⁵¹ Det opbevares nu i kælderen under våbenhuset.

3) O. 1847, over sognepræst Lauritz Esbern Dahl, *12. sep. 1791 i Randers, †23. marts 1847 i Brenderup præstegård. Hvid marmortavle, 35,5×24,5 cm, med indhugget, sortmalet antikvaskrift; indsat i en kubisk sandsten, 47×35×17 cm, der krones af et 38 cm højt, hvidt marmorkors med afrundede ender og indhugget antikva: »Fred«. Tavlens indskrift blev opmalet 1931, og stenen blev rensat 1964.²⁴⁹ På kirkegården, øst for koret.

4) (Fig. 99), o. 1864, over 'premierløjtnant og generalstabsaspirant, adjutant ved 1. brigade', Peter Fred. Wilhelm Hansen, *10. febr. 1832 på Løgismose, dødeligt såret 18. apr. 1864 ved stormen på Dybbøl Skanse, †23. apr. 1864. Grotte af grå kunststen, 63×48×23 cm, med vedbendsrelief, der fortsættes på soklen (60×33×17 cm). En indfældet, fladbuet tavle af hvidt marmor, 37×28,5 cm, har indhugget antikvaskrift, der nu er sortmalet, men oprindeligt var forgyldt.²⁵¹ Under personalia læses et vers: »For fjendtligt Skud hans Styrke maatte vige/ I Kamp for Fødeland/ Blandt Gruset af hans sunkne Fædrerige/ Han faldt som tapper Mand«. Grotten krones af et 50 cm højt, hvidt marmorkors med en egeløvskrans som fodled. På kirkegården, øst for koret.

5) O. 1866, over ejer af Kærsgård og kirken, Christen Hansen, *19. nov. 1809, †30. okt. 1866, og hustru Clara Margrethe Elisabeth født Bierfreund, *2. nov. 1813, †2. juni 1889. Svagt spidsbuget stele, af kunststen eller sandsten(?) næsten helt dækket af cementpuds, ca. 150×53×23 cm, med indfældet hvid marmortavle, 56×39 cm, der har indhugget antikva. Derover indrammer et relief med egegrene en (fornyet) medaljon af hvidt marmor med relief af Dødens genius (diameter

Fig. 100. Fem trækors over tyske flygtninge døde i flygtningelejren i Brenderup 1945 (kirkegårdsmonumenter nr. 8-10 og 12-13, s. 6809), fra venstre: Anna Sommerfeld (1878-1945), Martha Heyse (1880-1945), Hans Jürgen Andrikowski (1944-45), Hermann Schlösser (1877-1945) og Dieter Wiese (1942-45). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Five wooden crosses of German refugees who died at the refugee camp in Brenderup in 1945 (churchyard monuments nos. 8-10 and 12-13), from the left: Anna Sommerfeld (1878-1945), Martha Heyse (1880-1945), Hans Jürgen Andrikowski (1944-1945), Hermann Schlösser (1877-1945), and Dieter Wiese (1942-45).*

31 cm). Under toppunktet er indsat en sekstakket stjerne af hvidt marmor og øverst en (fornyet) due i samme materiale. På gravstedet ved korets østmur, oprindeligt omgivet af et †gravgitter.⁸⁷

6) 1907, over ofret for 'Holsemordet', Anna Nicoline Jensen, *14. juni 1889, †8. apr. 1907, rejst af 'ungdommen i Brenderup Sogn' 3. aug. 1907.²⁵² Det 120 cm høje monument af lysegrå kunststen er udformet som en afbrudt og afgrenet egestamme med irregulært, 'afbarket' skriftfelt, der har indhuggede og sortmalede reliefversaler.²⁵³ På kirkegården, øst for koret.

7-13) Fyrretræskors over syv af de 14 tyske krigsflygtninge, som døde 1945 i flygtningelejren i Brenderup. Nr. 7-12 stod oprindeligt i kirkegårdens nordøstlige hjørne og nr. 13 tæt på hovedindgangen.²⁵⁴ Flygtningegravene blev af Volks-

bund Deutsche Kriegsgräberfürsorge 1965 overført til fællesgravpladsen for tyske krigsdøde på Odense Assistenskirkegård (s. 1676 og 1714), hvor der er opsat nye stenmonumenter.²⁵⁵ De syv træ-kors er siden 2016 opsat i våbenhuset henholdsvis på nordvæggen (nr. 7 og 11) og vestvæggen.

7) Over August Schützler, *2. nov. 1853 (i Bergholz), †(30.) maj 1945,²⁵⁶ 78×48 cm, glat med sort skriveskrift på blank bund.

8) (Jf. fig. 100), over Hans Jürgen Andrikowski, *31. juli 1944 (i Stargard), †3. juni 1945,²⁵⁶ 62×36 cm, med reliefskåret antikva.

9) (Jf. fig. 100), over Dieter Wiese, *18. okt. 1942 (i Stettin), †3. juni 1945,²⁵⁶ 85×36,5 cm, med reliefskåret fraktur og rester af hvid bemaling.

10) (Jf. fig. 100), over Anna Sommerfeld (født Rode), *25. maj 1878 (i Kefsburg), †10. juni

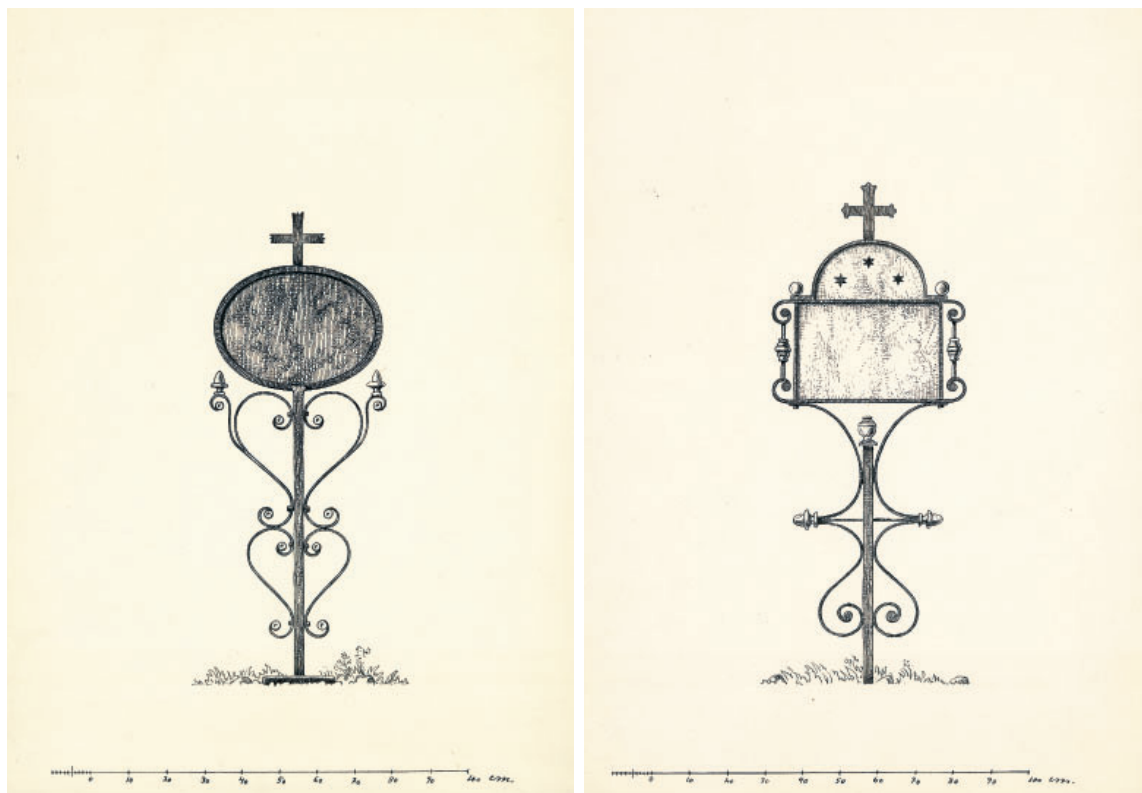

Fig. 101-102. †Kirkegårdsmonumenter af smedjern, over ubekendte (s. 6810). Tegninger af Aage Jørgensen 1937 i NM. – *Wrought iron churchyard †monuments of unknown persons.*

1945,²⁵⁶ 86×36,5 cm, med reliefskåret fraktur, der har haft mørk bemaling, mens resten har været hvidt.

11) Over Ulrich Reinke, ★(25. marts) 1942 (i Eydken, Østpreussen), †(20). juni 1945,²⁵⁶ 92,5×41,5 cm, glat med sortmalet antikvaskrift på hvid bund.

12) (Jf. fig. 100), over Hermann Schlösser, ★29. jan. 1877 (i Rosslinde, Østpreussen), †24. juni 1945,²⁵⁶ 88×36 cm, med reliefskåret fraktur.

13) (Jf. fig. 100), over Martha Heyse, ★17. jan. 1880, †14. juli 1945,²⁵⁶ 86,5×36 cm, med reliefskåret antikva.

(†) *Kirkegårdsmonument*, o. 1850, over en ubekendt kvinde, en støbejernskasse, 55×49×40 cm, med fodstykke i tre afsæt, vedbendkransede skriftfelter på langsiderne og afsluttet af en lille palmette over en attisk profil. De førnævnte felter har versalindskrifter: »Vi sees igjen i Fredens Hjem« og på den modsatte side: »Dette Minde sattes af hendes

elskede Søn«. Stykket opbevares i kælderen under våbenhuset.

†*Kirkegårdsmonument*. 1) O. 1851, et støbejernskors over Susanne Frederikke Clemmensen ★15. okt. 1776, †24. nov. 1851, enke efter Hans Clemmensen (jf. kirkegårdsmonument nr. 2). Det omtaltes 1890 som et 'temmelig højt jernkors' stående på samme gravsted som ægtefællens.²⁵¹

2) (Fig. 101), o. 1850-1900, et smedjernsmonument over ubekendt(e), 123 cm højt, bestående af en stang med volutprydbøjler, der dannede hjerteformer, og en tværoval skriftplade kronet af et kors med fligede ender.²⁵⁷

3-5) (Fig. 102), o. 1850-1900, tre ens smedjernsmonumenter over ubekendte, på samme gravsted, 134 cm høje.²⁵⁸ Opbygningen var et kors med opstander og spinkel tværarm med profilknopper og bøjler, der holdt en tværrektangulær skriftplade hvorover et bueslag med stjerner og et kronende trekloverkors.

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier eller utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Brenderup Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Odense Amt i almindelighed jf. også s. 52-54 samt 56-59. Henvisninger til Danmarks Kirker, Kbh. 1933-, er angivet som DK, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer inden for Odense Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Rigsarkivet, København (RAK).* *Regnskaber 1433-1559.* Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29 (*Regnskaber 1433-1559.* Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29). *Regnskaber 1559-1660, Lensregnskaber.* Lensregnskaber 1559-1662. Hindsjavl lens kvittansiariumsбилag (*Regnskaber 1559-1660, Lensregnskaber.* Lensregnskaber 1559-1662). *Danske Kancelli.* Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572-1650 (*DaKanc.* Indlæg 1572-1650), Assens provstis regnskaber 1637-38 (*DaKanc.* Indlæg 1572-1650). Assens provstis regnskaber 1637-38). *Danske Kancelli, 1. departement.* Journal 1831 og 1836 (*DaKanc. 1. dept.* Journal); Brevbog 1834 (*DaKanc. 1. dept.* Brevbog 1834). *Rentekammeret, Reviderede regnskaber.* Kirkeregnskaber: Regnskaber for Fyn 1662-1837. Assens provsti 1664-73 (*Rtk. Rev. Rgsk.* Assens Provsti. Kirkergsk. 1664-73). *Kunstakademiet.* Ansøgninger om optagelse 1827-53 (*Kunstakademiet.* Ansøgninger om optagelse); *Kunstakademiet, Pladskomiteén.* Optagelsesprotokol 1840-58 (*Kunstakademiet, Pladskomiteén.* Optagelsesprotokol). *Høje Taastrup pastoratsarkiv.* Embedsbog 1836-55 (*Høje Taastrup pastoratsark.* Embedsbog 1836-55).

Rigsarkivet, Odense (RAO). *Bispearkivet.* Vends Herreds breve 1555-1702 (*Bispeark.* Vends Herreds breve 1555-1702); Synsforretninger og andre indberetninger om kirkebygninger 1631-1702 (*Bispeark.* Synsforretninger 1631-1702); Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786 (*Bispeark.* Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786); Synsforretninger over kirker 1718-35 (*Bispeark.* Synsforretninger 1718-35); Visitatsprotokol 1732-1803 (*Bispeark.* Visitatsprotokol 1732-1803); Vends Herreds breve 1806-19 (*Bispeark.* Vends Herreds breve 1806-19); Vends Herreds breve 1820-31 (*Bispeark.* Vends Herreds breve 1820-31); Vends Herreds breve 1853-71. Synsprotokol for Vends Herreds kirker (*Bispeark.* Vends Herreds breve 1853-71. Synsprotokol); Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-43 (*Bispeark.* Indberetninger 1812-43); Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-81 (*Bispeark.* Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-81). *Vends Herreds Provstis arkiv.* Synsprotokol 1803-61 (i: Justitsprotokol 1682-1798) (*Provstiark.* Synsprotokol 1803-61); Synsprotokol 1861-1937 (*Provstiark.* Synsprotokol 1861-1937); Breve fra sognene. Brenderup Kirke

1876-1930 (*Provstiark.* Breve fra sognene 1876-1930); Div. sager vedr. kirker 1909-74 (*Provstiark.* Div. sager vedr. kirker 1909-74); Synsudskrifter for kirker og kirkegårde 1961-74 (*Provstiark.* Synsudskrifter 1961-74). *Odense amtsprovstis arkiv.* Korrespondance ang. Vends Herred 1832-33 (*Odense amtsprovsti.* Korrespondance ang. Vends Herred 1832-33). *Båg-Vends Herreders provstis arkiv.* Breve fra sognene 1829-62 (*Provstiark.* Breve fra sognene 1829-62). *Pastoratsarkivet.* Ministerialbog 1690 ff. (*Pastoratsark.* Ministerialbog 1690 ff.). *Menighedsrådsarkivet.* Forhandlingsprotokol 1904-92 (*Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92). *Kærgård godsarkiv.* Retsakter 1585-1718 (*Kærgård godsark.* Retsakter 1585-1718); Sager vedr. kirker og skoler 1632-1826 (*Kærgård godsark.* Sager vedr. kirker og skoler 1632-1826); Dokumenter ang. skifte 1641-44 (*Kærgård godsark.* Dokumenter ang. skifte 1641-44); Protokol over ægter og arbejde til Brenderup Kirke 1828-53 (*Kærgård godsark.* Protokol over ægter og arbejde til Brenderup kirke 1828-53). *Gyldensteen godsarkiv.* Grevskabets kirker 1699-1918 (*Gyldensteen godsark.* Grevskabets kirker 1699-1918). *Fynbo Landsting.* Skøde- og panteprotokol 1646-1805 (*Fynbo Landsting.* Skøde- og panteprotokol 1646-1805). *Vedel Simonsens Samlinger.* Geografiske beskrivelser af Fyn. Vends Herreds beskrivelse. Brenderup 1832 (*Vedel Simonsens Samlinger.* Vends Hrd.). *Den kgl. bygningsinspektør.* Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1915. *Topografica.* Fyn i alm. 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-71.

Det Kongelige Bibliotek (KB). *Ny kongelig samling (NKS):* 736, 4°. Optegnelser om kirkerne i Fyn og deres oldsager (NKS 736, 4°). *Kallske samling* 377, 4°. Kopi af beskrivelse over kirkerne og herregårdene i Fyn og Lolland af sognepræsterne til generalmajor og hofbygmester de Thura (*Kallske saml.* 377, 4°). *Thott 1424, 4°.* Brenderup Kirkebog ved Jesper Lauritsen, Sognepræst sammesteds, 1667 (i anledning af Resenii Begiering til Præsteskabet om Efterretninger til Fædernelandets Oplysning). Afskrift 1752 (*Thott 1424, 4°*).

Kirkens arkiv. Deriblandt: Synsprotokol 1926-2008 (*Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1926-2008).

Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. A17. Brenderup Kirke.

Rønnow Arkitekter A/S. *Det Kgl. Bygningsinspektors Arkiv.* Brenderup Kirke (Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark.* Brenderup K.).

Nationalmuseet, Antikvarisk Topografisk Arkiv (NM. ATA). *Indberetninger.* Sognepræst Holger Frederik Westel Brown 1808; Niels Ringe u.d.(o. 1820); sognepræst Ludvig Hertel 1890; Chr. Axel Jensen 1923 (kirkegård, bygning, kalkmaleri); Victor Hermansen 1923 (inventar); sognepræst Vagn Olav Bartholdy Møller 1924 (præstegård); Peder Bøllingstoft 1997; Mads Chr. Christensen og Ulrich Schnell 1997; Kirsten Trampedach 1997; Jens Johansen 1998. *Notesbøger:* Søren Abildgaard II (1762), 24. *Korrespondance.*

Tegninger. NM. Niels Ringe o. 1820 (middelalderlig $\ddagger$ dørfloj); N. P. Jensen o. 1900 (plan); Aage Jørgensen 1937 ($\ddagger$ kirkegårdsmonumenter); Vilhelmsen, Marxen & Bech Jensen 1996 (plan, længde- og tværsnit). *Kirkens arkiv*: P. J. Vinkel o. 1926 (kirkegård og omgivelser); Axel Jacobsen 1946 (plan, snit); M. Gustavsen 1947 (opvarmning); Axel Jacobsen 1949 (stolestader, orgel og pulpitur); Th. Frobenius & Co. 1949, 1951 (orgel); Lehn Petersens Tegnestue 1966 (dørfloj); Lehn Petersens Tegnestue 1976–77 (toilet- og redskabsbygning); Th. Frobenius & Sønner 1990 (orgel); Marcel Crutelle 1991 (kirkegård); Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen A/S 1996 (plan og snit af tårnrum); Vallentin Haugland 2020 (sognehus).

Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen A/S. 1996 (plan og snit)

Litteratur. Holger F. Rørdam, »Bidrag til fynske Kirkers og Præstekalds Historie«, *Kirkehistoriske Samlinger* 4, III, 1893–95, 140–154 (Rørdam 1893–95). Ludvig Hertel og A. R. Idum, »Brænderup Sogns Præstehistorie«, *Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* 1925, 618–635 (Hertel og Idum 1925). *Brenderup Sogns Kirkeblad* 1953–92 (Kirkeblad). Tage El-kær Petersen, *Brenderup Kirke*, Bogen 1983 (Petersen 1983). Søren Skov (red.), *Brenderup Sogns Historie* (Lokalhistorisk Arkiv for Ejby Kommune – Publikation nr. 22), Brenderup 1992 (Skov 1992). Peter Dragsbo m.fl. (red.), *Silkesognet: Brenderups historie fra oldtid til nutid*, Brenderup 1999 (Dragsbo m.fl. 1999). Thomas W. Lassen, »Til fædrelandets oplysning. Præsternes indberetninger til Resens Atlas: Fyn«, *Fynske Årbøger* 2013, 25–43. Charlotte Lindhardt, *Brenderup Kirke 1916–2016*, Ejby 2016 (Lindhardt 2016). Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Brenderup kirke*, Odense amt, NNU rapport nr. 29, 2024 (Hylleberg Eriksen 2024).

Fig. 103. Skitse af kirken i biskop Jacob Madsens visitatsbog. I RAO – Sketch of the church in Bishop Jacob Madsen's Book of Visitations.

Historisk indledning og omgivelser ved Lasse J. Bendtsen, bygningsbeskrivelse ved Kirstin S. Eliassen, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Lasse J. Bendtsen, orgler dog ved Kristian Lumholdt. Oversættelser ved James Sander Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet januar 2025.

¹ *Diplomatarium Danicum*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Kbh. 1938–, III, 3, nr. 157 (maj 1349).

² *Diplomatarium Danicum* (note 1), III, 9, nr. 369 (21. maj 1374).

³ *Diplomatarium Danicum* (note 1), III, 9, nr. 429 (o. 1374).

⁴ *Diplomatarium Danicum* (note 1), IV, 2, nr. 34 (11. juni 1380).

⁵ *Diplomatarium Danicum* (note 1), IV, 2, nr. 506 (25. okt. 1384).

⁶ *Diplomatarium Danicum* (note 1), IV, 3, nr. 75 (29. juli 1386 og kort efter).

⁷ *Diplomatarium Danicum* nr. 14031028003 (28. okt. 1403), tilgaaet 19. juni 2024: URL: tekstnet.dk/books/dipdan/1403/dd_14031028003.

⁸ *Diplomatarium Danicum* nr. 14070605001 (5. juni 1407), tilgaaet 19. juni 2024: URL: tekstnet.dk/books/dipdan/1407/dd_14070605001.

⁹ *Diplomatarium Danicum* nr. 14220729001 (29. juli 1422), tilgaaet 19. juni 2024: URL: tekstnet.dk/books/dipdan/1422/dd_14220729001.

¹⁰ *Scriptores rerum Danicarum medii aevi*, Jacob Langebek m.fl. (udg.), I, Kbh. 1772, 333, jf. *Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1894–1939, nr. 7542 (13. sept. 1445).

¹¹ *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 1389 (u.d. 1461).

¹² Kirken fik 3 pund korn og 1 fjerding smør, mens præsten fik 1 mark og degnen $\frac{1}{2}$ mark. *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 12971 (1508?).

¹³ »Regnskabsbog over Indtægten af Landehjælpen 1524–26«, *Danske Magazin*, 4, II, 1873, 51.

¹⁴ Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604*, Odense 1995, 344.

¹⁵ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden, 1535–1765*. Udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1892–1955, II, 440–41 (6. marts 1676).

¹⁶ KB. Thott 1424, 4°, jf. Rørdam 1893–95, 144–146. Jf. også Ellen Jørgensen, *Helgendyrkelse i Danmark*, Kbh. 1909, 153.

¹⁷ *Scriptores rerum Danicarum* (note 10), I, 317, jf. *Diplomatarium Danicum* (note 1), IV, 5, nr. 271 (16. okt. 1394). Der var dermed tale om mere end det ene alter,

Fig. 104. Kirken i landskabet, set fra vest. Postkort o. 1917 i Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. – The church in the landscape seen from the west.

der nævnes i Jens Vellev, »Altre og alterindvielser – særligt i Odense stift«, *Fynske Minder* 1975, 26.

¹⁸ Diplomatarium Danicum nr. 14160515001 (15. maj 1416), tilgået 19. juni 2024: URL: tekstnet.dk/books/dipdan/1416/dd_14160515001.

¹⁹ Ferdinand Henrik Jahn, *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, fra Kong Oluf og Dronning Margarethe, indtil Kong Hanses Død*, Kbh. 1835, 511–13, jf. *Repertorium diplomaticum* (note 10), nr. 7113 (31. okt. 1440) og Henry Petersen, *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, Kbh. 1886, nr. 561. En 1384 nævnt præst Filip var præst i Indslev if. *Diplomatarium Danicum* (note 1), IV, 2, nr. 506 (25. okt. 1384) og ikke i Brændrup, som det ellers er anført på præsterække-tavlen (s. 6799) efter KB. *Thott 1424*, 4° og *Rørdam 1893-95*, 144.

²⁰ *Repertorium diplomaticum* (note 10), nr. 7959 (17. marts 1450), II, nr. 1348 (30. sept. 1461), nr. 4159 (30. jan. 1478), nr. 4210 (13. maj 1478), nr. 5451 (29. apr. 1484); KB. *Thott 1424*, 4°, jf. *Rørdam 1893-95*, 144–146.

²¹ *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 5434 (4. apr. 1484), nr. 5445 (20. apr. 1484).

²² *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 5451 (29. apr. 1484); KB. *Thott 1424*, 4°, jf. *Rørdam 1893-95*, 144–146. I forbindelse med formodningen om kongelig patronatsret kan det måske være værd at nævne, at sognets nordlige landsby Bro 1231 var opført som kongeligt patrimonialgods sammen med 'Skovbyore'. Svend Aakjær (udg.), *Kong Valdemars Jordebog*, I–III, Kbh. 1980, I, 2, 12, 14, 102, 104. Det er omdiskuteret om samme listes »Wordburgh« er identisk med Varbjerg i Brændrup (vest for Bro) eller et borganlæg på Stribhalvøen.

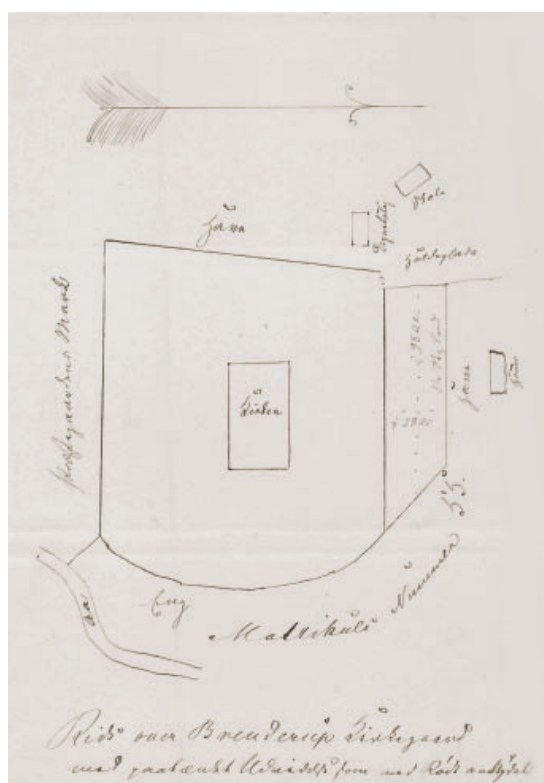

Fig. 105. Skitse over kirkegården og dens omgivelser i forbindelse med projekteret kirkegårdsudvidelse 1869 (s. 6730). Tegning i RAO. – Sketch of the churchyard and its surroundings in connection with a planned churchyard expansion in 1869.

Fig. 106. †Romansk vindue i skibets syddside (s. 6734) samt lukkemur mod østhvæl-vets lomme (s. 6743). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – †Romanesque window in the nave's south side, and closing wall in the space above the eastern vault.

Vilhelm la Cour, *Danske Borganlæg til midten af det tret-tende århundrede I-II*, Kbh. 1972, I, 96, 112-115, 127; Vil-helm la Cour, »Om studiet af vore danske voldsteder«, *Historisk Tidsskrift* 12, 1, 2, 1963, 177-78.

²³ *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 6947 (26. juni 1491), nr. 7887 (27. apr. 1495), nr. 8017 (18. dec.

1495), nr. 8082 (5. febr. 1496), nr. 9174 (6. okt.? 1500?); KB. *Thott 1424*, 4°, jf. *Rørdam 1893-95*, 147-50.

²⁴ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660*, udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1885-2005, 17. nov. 1558.

²⁵ Steen Billes besiddelse af kirketienden indikeres af en

Fig. 107. Skibets romanske †norddør (s. 6734), inderside. Foto Arnold Mikkelsen 2023. – The Romanesque †north door in the nave, interior.

Fig. 108. †Romansk vindue i skibets nordside (s. 6735). Foto Arnold Mikkelsen 2023.
– †Romanesque window in the nave's north side.

dom 1579, hvori sognepræst Hans Trogelsen fik medhold i, at hvede- og boghvedetienden skulle køres til præstegården og ikke til Kærsgård, som Bille forlangte. I bevisførelsen fremførtes en bestemmelse fra bispens officialer 1506, om at de nævnte tiender alene tilhørte stiftets præster og ikke kirkerne. Dom af 17. nov. 1579 refereret i RAO. *Bispeark*. Vends Herreds breve. 1555-1702. 3. sept. 1640, akten fra 1506 i Jørgen Carstens Bloch, *Den Fyenske Geistligheds Historie fra Reformationen indtil nærværende Tid I-II*, Odense 1787-90, I, 1, 39.

²⁶ Steen Bille til Kærsgård (1606-72) fæstede 1641 alle de tiender, som hans far havde haft, deriblandt også kongetienden, om hvilken han 1652 havde tvist med biskoppen. *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 18. juli 1633, 5. aug. 1641; Anne Riising og Mogens Seidelin, *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, Odense 1991, 207 (7. okt. 1641); Michael Dupont og Mogens Kragssig Jensen, *Hofprædikant og biskop Laurids Jacobsen Hinds-holms dagbøger 1647-1663*, Odense 2024, 126 (14. jan. 1652).

²⁷ RAK. *DaKanc*. Indlæg 1572-1650. 20. jan. 1647; *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 8. juni 1647; RAO. *Bispeark*. Vends Herreds breve 1555-1702. 8. juni 1647, 11. okt. 1647; *Kærsgård godsark*. Retsakter 1585-1718. 1. okt. 1647. Erik Bille til Kærsgård (†1641) og Anne

Fig. 109. Korforlængelsens gavlv med apsiskvadre (s. 6733). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – Gable wall of the chancel extension with apse ashlars.

Friis (1587–1657) til Holsegård og Oregård blev 1639 omtalt som havende 'jus patronatus' til Brenderup og annekset Ore, hvad der betegner deres forrang i sognene og ikke at de havde skøde på kirkerne. *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 22. maj 1639.

²⁸ KB. *Thott 1424*, 4°.

²⁹ *Kronens Skøder* (note 15), II, 440–41 (6. marts 1676); RAO. *Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646–1805. Skøde af 12. apr. 1676, tinglyst 19. apr. 1676.

³⁰ Der blev indgået købskontrakt 11. apr. 1807. Selvom overdragelsen formelt først skete 1811, regnede stiftsøvrigheden 1809 kirken for tilhørende Kærsgård. RAO. *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699–1918; *Bispeark*. Vends Herreds Breve 1806–19.

³¹ RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1803–61; Synsprotokol 1861–1937.

³² *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 21. marts 1620.

³³ *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 3. marts 1626.

³⁴ *Riising og Seidelin 1991* (note 25), 32–33; *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 21. marts 1620.

³⁵ *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 19. juli 1632.

³⁶ *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 19. aug. 1632; RAO. *Kærsgård godsark*. Sager vedr. kirker og skoler 1632–1826, jf. også RAO. *Bispeark*. *Vends Herreds breve* 1555–1702. 11. okt. 1647 og sognepræst Jesper Lauritzens omtale af sit kaldsbrev 1660. KB. *Thott 1424*, 4°.

³⁷ RAO. *Bispeark*. Vends Herreds breve 1555–1702. 3. jan. 1673 og 4. febr. 1673.

³⁸ RAO. *Fynbo landsting*. Skøde- og panteprotokol 1646–1805, skøde af 12. apr. 1676, tinglyst 19. apr.

1676. Ved Kronens afhændelse af patronatsretten en måned tidligere var det tilladt køberen at bestemme, hvilket af sognene der skulle være hovedsogn. *Kronens Skøder* (note 15), II, 440–41 (6. marts 1676).

³⁹ Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas* I–VI, Kbh. 1763–81, VI, 1774, 649.

⁴⁰ *Dragsbo m.fl. 1999*, 175.

⁴¹ *De ældste danske Arkivregistraturer* I–V, Kbh. 1854–1910, V, 953. Jf. også Hårslev s. 5997.

⁴² Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn* I–VI, Århus og Silkeborg 1892–1901, IV, nr. 1257, s. 407.

⁴³ Sagnet, der tidligst er nedfældet af L. S. Vedel Simonsen 1832, kendes i en meget lignende udformning fra Høje Taastrup. RAO. *Vedel Simonsens Samlinger*. Vends Hrd.; RAK. *Høje Taastrup pastoratsark*. Embedsbog 1836–55. I sin præstehistorie har Ludvig Hertel behandlet sagnbegivenhederne som optakten til en ganske virkelig retssag 1687 vedrørende voldstrusler fremsat af Anne Trolle og (måske især) Frederik Christian Holck mod sognepræst Jørgen Carstens, der året efter byttede embede med sognepræsten i nabosognet Hårslev. Retsakten indeholder dog ingen omtale af en hundebegravelse. RAO. *Vends herreds provsteret*. Gejstlig retsprotokol 1682–1798. 15. sept. 1687; *Hertel og Idum 1925*, 627–29, jf. også Gorm Benzon, »Hundegrav på kirkegård«, *Middelfart Venstreblad* 28. maj 1978, *Dragsbo m.fl. 1999*, 98–99 og *Lindhardt 2016*, 34–35. I Vandborg Kirke skulle en kiste fra o. 1650 angiveligt have indeholdt en hund (*DK Ringkøbing* 1475), mens Vedel Simonsen omtalte to balsamerede katte nedlagt i kisten sammen med Karen Stephansdatter Rham (†1688) i Odense Domkirke, jf. s. 893.

⁴⁴ NM. *Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling*. Fundprotokol IV, nr. 472.

⁴⁵ Fundet er omtalt som en 'død mands skat' i Keld Grinder-Hansen, »Dødemønter fra danske kirker og kirkegårde«, *Hikuin* 17, 159 (nr. 53).

⁴⁶ Øst for kirken opstemmedes åen senest o. 1450 til en mølledam (Fyllested mølledam). *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 7887 (27. apr. 1495). Møllen tilhørte Kærsgård, der ifølge præsteindberetningen 1755 i gammel tid skulle have heddet Damsgård. Ole Færch, *Diplomatarium Hornumense*. Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing 1216–1636, I, Aalborg 2004, 217 (13. juli 1524); KB. *Kallske saml.* 377, 4°.

⁴⁷ Brenderup skole blev grundlagt 1712 af 'den lærde' Anne Trolle til Kærsgård (†1723) og bærer siden 2012 hendes navn. Hans de Hofman, *Samlinger af publice og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*, V, Kbh. 1760, 408. Jf. også fig. 105.

⁴⁸ Holger Fr. Rørdam, »Meddelelser fra Fyns Bispearkiv«, *Kirkehistoriske Samlinger* 3, V, 1884–86, 615.

⁴⁹ RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1803–61.

⁵⁰ RAO. *Bispeark*. Vends Herreds Breve 1820–31; Indberetninger 1812–43; *Provstiark*. Synsprotokol 1803–61.

Fig. 110. Billedsten? i trappehusets østre dørvang (s. 6740). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Pictorial ashlar? in the stairwell door's eastern jamb*.

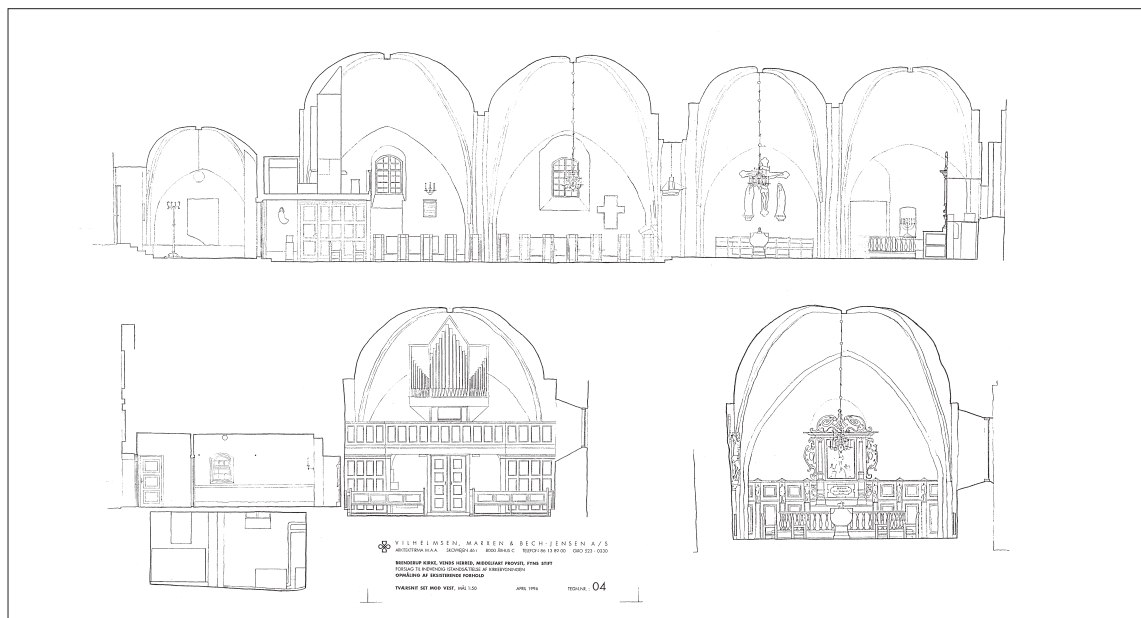

Fig. 111a-c. Opmålinger af kirken før restaureringen 1997-98. 1:300. a. Længdesnit set mod nord. b. Tværsnit af skib og våbenhus set mod vest. c. Tværsnit af kor set mod øst. Målt og tegnet af Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen 1996. – Scale drawings prior to restoration 1997-98. a. Longitudinal section looking north. b. Cross-section of nave and porch looking west. c. Cross-section of chancel looking east.

⁵¹ RAO. *Bispeark*. Indberetninger 1812-43.

⁵² RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861-1937.

⁵³ *Kirkens arkiv*; RAO. *Provstiark*. Breve fra Sognene 1876-1930; *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92; *Vore Kirkegaarde* 5. årg., 1, 1928, 131.

⁵⁴ *Kirkens arkiv*.

⁵⁵ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92.

⁵⁶ RAK. *DaKanc*. Indlæg 1572-1650. Assens provstis regnskaber 1637-38.

⁵⁷ RAK. *Rtk. Rev. Rgsk*. Assens Provsti. Kirkeragsk. 1664-73.

⁵⁸ RAO. *Bispeark*. Visitatsprotokol 1732-1803.

⁵⁹ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1926-2008; RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861-1937. Jf. foto (B13274) i Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

⁶⁰ RAO. *Provstiark*. Synsudskrifter 1961-74.

⁶¹ *Repertorium diplomaticum* (note 10), II, nr. 6947 (26. juni 1491). KB. *Thott 1424*, 4° nævner også o. 1667, at præstegården lå i den modsatte ende af byen ift. kirken, Kærsgård og Fyllested mølle. Præstegården brændte 1. maj 1689, og den genopbyggede præstegård stod indtil 1936, da den nuværende blev opført. G. L. Wad (udg.), »Uddrag af Biskop Jens Bircherøeds Dagbøger for Aarene 1688-1691«, *Personallhistorisk Tidsskrift* 1, 4, 1883, 293; NM. *ATA*. Indb. ved sognepræst Vagn Olav Bartholdy Møller 1924.

⁶² *Kirkeblad* 1981 nr. 3.

⁶³ RAO. *Kærsgård godsark*. Retsakter 1585-1718.

⁶⁴ *Kancelliets Brevbøger* (note 24), 15. juli 1631.

⁶⁵ NM. *ATA*. Korrespondance; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92.

⁶⁶ *Kirkens arkiv*; NM. *ATA*. Korrespondance; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92.

⁶⁷ *Kancelliets Brevbøger* (note 24) 21. apr. 1646. Ligesom fire andre kendte, fynske kirkelader er Brenderups uomtalt af biskop Jacob Madsen (jf. note 14). Mikael Manøe Bjerregaard, »Middelalderlige kirkelader i Danmark«, *KUML* 2003, 265.

⁶⁸ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1926-2008; Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark*. Brenderup K.

⁶⁹ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1926-2008.

⁷⁰ Fundet skete i forbindelse med udgravning til kælderen under våbenhuset (jf. s. 6745). De to lag begravelse strakte sig ind under våbenhusets mure. Der blev ikke tilkaldt arkæologer, 'da der ikke er fundet genstande'. Om et af skeletterne blev oplyst, at det lå 'med hænderne foldede', dvs. en af de yngre typologiske armstillinger. *Middelfart Venstreblad* 27. juli 1950.

⁷¹ Det kan ikke udelukkes, at den er et flyttet kote-punkt.

⁷² RAO. *Provstiark*. Div. sager vedr. kirker 1909-74.

⁷³ Biskop Jacob Madsen viser en dør på dette sted (jf. fig. 103).

⁷⁴ Det bemærkes, at hjørnepillerne springer en halv sten frem i forhold til tårnbuens vanger, hvilket for-

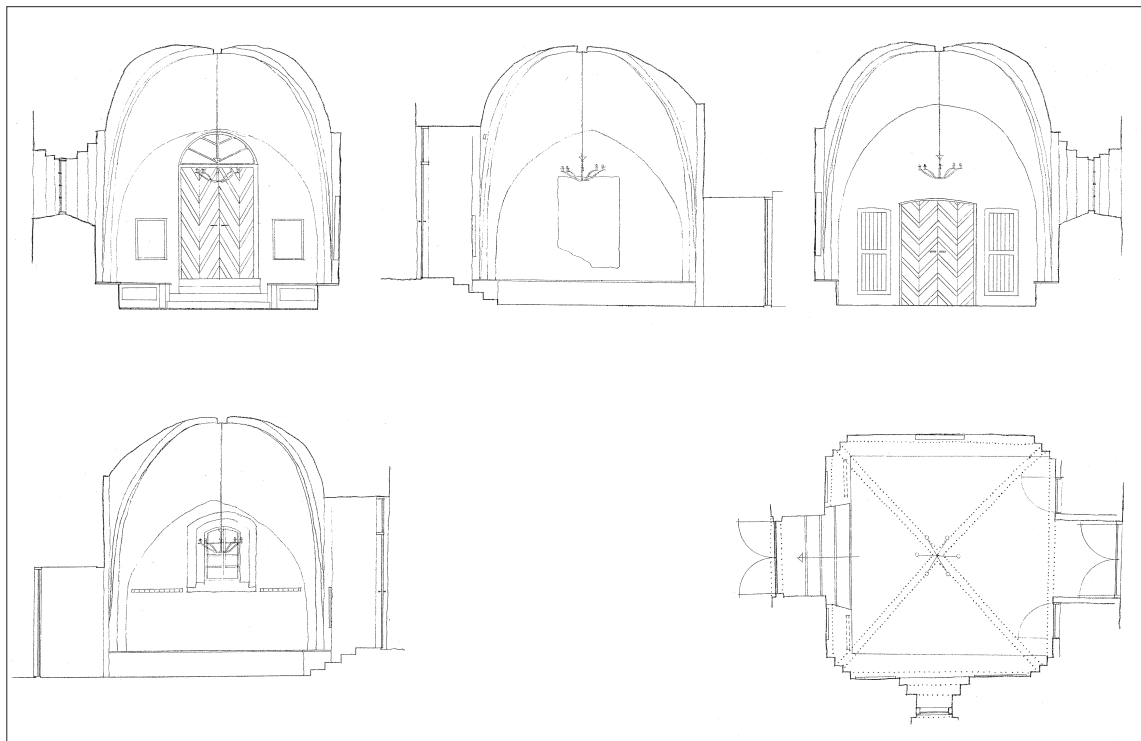

Fig. 112a-e. Forslag til restaurering af tårnrum 1997-98. 1:150. a-d. Snit set mod vest, nord, øst og syd. e. Plan. Målt og tegnet af Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen 1996. – *Proposal for restoration of the lower floor of the tower 1997-98. a-d. Sections looking west, north, east, and south. e. Plan.*

mentlig blot er et resultat af, at tårnbuen var opmuret, inden opførelsen af tårnet påbegyndtes.

⁷⁵ NM. *ATA*. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1923.

⁷⁶ Iflg. Chr. Axel Jensen var lugen på hans tid eneste adgang til kirkeloftet. NM. *ATA*. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1923.

⁷⁷ På biskop Jacob Madsens skitse af kirken (fig. 103) ses en opragende genstand af form som en brandstang.

⁷⁸ RAO. *Bispeark*. Vends Herreds breve 1806-71.

⁷⁹ NM. *ATA*. Korrespondance.

⁸⁰ VMB-arkitekter. NM. *ATA*. Korrespondance.

⁸¹ NM. *ATA*. Indb. ved sognepræst Ludvig Hertel 1890.

⁸² RAO. *Bispeark*. Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-81.

⁸³ *Hylleberg Eriksen 2024*. Der blev i alt udtaget 5 prøver som boreprøver i skibets tagværk. Alle de udtagne prøver er udtaget gennem splintveddet. Der er ikke konstateret splintved på prøverne, idet splinten må være smuldret bort. Fire af prøverne kunne dateres. De daterede prøver kan deles op i to grupper med hensyn til datering. Ældste gruppe består af 41700019, 41700039, 41700049. Yngste fuldstændigt bevarede årring på 41700019 er dannet i 1132 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træet,

som prøven stammer fra, er fældet efter ca. 1152 e.Kr. Splintstatistik for ældre træer er anvendt her. Tolkning: Denne datering kan også gælde for de to andre prøver i gruppen; dog kan træet, som 41700039 stammer fra, godt være fældet tidligere. Den sidste prøve, 4170029, regnes som en gruppe for sig. Yngste bevarede årring på denne er dannet i 1823 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet efter ca. 1823 e.Kr. Splintstatistik for ældre træer er anvendt her.

⁸⁴ RAO. *Bispeark*. Vends Herreds breve 1806-71; *Provstiark*. Synsprotokol 1803-61; *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918.

⁸⁵ RAO. *Gyldensteen godsark*. Grevskabets kirker 1699-1918.

⁸⁶ NM. *ATA*. C. T. Engelstoft, Kirkerne i Fyens Stift (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog), 96.

⁸⁷ RAO. *Provstiark*. Breve fra sognene 1876-1930.

⁸⁸ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92; *Provstiark*. Synsprotokol 1861-1937; Breve fra sognene 1876-1930.

⁸⁹ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1926-85.

⁹⁰ *Kirkens arkiv*. Kirken 1941-98.

⁹¹ RAO. *Provstiark*. Breve fra sognene 1876-1930; *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92.

- ⁹² Chr. A. Jensen. NM. ATA. Korrespondance.
⁹³ RAO. *Provstiark.* Div. sager vedr. kirker 1909-74; *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92.
⁹⁴ *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1926-85.
⁹⁵ NM. ATA. Indb. ved Peder Bøllingstoft 1997; indb. ved Mads Chr. Christensen og Ulrich Schnell 1997; indb. ved Kirsten Trampedach 1997.
⁹⁶ Karin Vestergaard Kristiansen, *Den farverige kirke. Dansk farvehistorie fra 1500-tallet til nutiden*, Publications from the National Museum 29, Kbh. 2023, 234-36.
⁹⁷ NM. ATA. Indb. ved Peder Bøllingstoft 1997.
⁹⁸ NM. ATA. Indb. ved Peder Bøllingstoft 1997. Jf. foto af Kirsten Trampedach 1997 i NM. ATA.
⁹⁹ NM. ATA. Indb. ved Kirsten Trampedach 1997.
¹⁰⁰ RAO. *Den kgl. bygningsinspektør.* Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1915; *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92.
¹⁰¹ KB. *Kallske saml.* 377, 4°.
¹⁰² NM. ATA. Indb. ved Niels Ringe u.d. (o. 1820).
¹⁰³ NM. ATA. Indb. ved Jens Johansen 1998.
¹⁰⁴ O. 1811-13 havde kirkeejeren Andreas Claus Wedel-Heinen udtrykt intention om at anskaffe et orgel, men det var efter alt at dømme blevet ved ønsket. RAO. *Gyldensteen godsark.* Grevskabets kirker 1699-1918.
¹⁰⁵ NM. ATA. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyens Stift*

Fig. 113. Fladrundbuet glug i trappehusets sydside (s. 6740). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *Basket-handle-arched peephole in the south side of the stairwell.*

Fig. 114. †Glamhul i tårnet (s. 6739). Skitse i J. Villh Petersens skitsebog. – †*Belfry light in the tower.*

- (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog), 96. Ifølge kirkesynet 1868 havde våbenhuset 'i flere år' været benyttet som materialhus, men blev 'for tiden indrettet til et meget hensigtsmæssigt ligkapel'. RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1861-1937.
¹⁰⁶ Alterbordet blev 1923 betegnet som 'nyt'. NM. ATA. Indb. ved Victor Hermansen 1923.
¹⁰⁷ NM. ATA. Korrespondance; jf. Marxens tegninger 1996 i NM. ATA.
¹⁰⁸ NM. ATA. Korrespondance; *Kirkens arkiv.*
¹⁰⁹ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1803-61; NM. ATA. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyens Stift* (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog), 96.
¹¹⁰ Bloch 1787-90 (note 25), I, 1, 57, citeret i RAO. *Vedel Simonsens Samlinger.* Geografiske beskrivelser af Fyn. Vends Herreds beskrivelse, og derefter: *Skov* 1992, 10 og *Dragsbo m.fl.* 1999, 162. Rasmussen og Riising 1995 (note 14), 344-345. Af de andre alternedrivninger nævnt af Bloch under årstallet 1588 er alle på nær én (Avnslev) omtalt i publikationen af visitatsbogen.
¹¹¹ *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1926-2008; RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92.
¹¹² *Kirkens arkiv*; Herman Madsen, *Kirkekunst i Danmark* 1, Odense 1964, 143.
¹¹³ NM. ATA. Indb. ved Jens Johansen 1998; Korrespondance.
¹¹⁴ Jf. brev fra Chr. Axel Jensen 25. juni 1925 til konservator Harald Munk i NM. ATA. Korrespondance.
¹¹⁵ *Marinemaler Laurits Holst og portrætmaler Johan Peter Holst, to brødre fra Bogense*, Nordfyns Museum, Bogense 1979.
¹¹⁶ Biskop C. T. Engelstoft omtalte »en stor smuk ny Opstalt med et godt Malerie 1869«, muligvis en fejl for '1859'. NM. ATA. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyens Stift* (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog), 96.

¹¹⁷ RAK. *Kunstakademiet. Ansøgninger om optagelse; Kunstakademiet, Pladskomiteén. Optagelsesprotokol*. 4. jan. 1856; *Marinemaler Laurits Holst og portrætmaler Johan Peter Holst, to brødre fra Bogense*, Nordfyns Museum, Bogense 1979.

¹¹⁸ KB. *Kallske saml.* 377, 4°; RAO. *Topografica. Fyn i alm.* 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743–71; *Hofmans foundationer* (note 47), V, 385; *Danske Atlas* (note 39), VI, 1774, 649.

¹¹⁹ RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1631–1702; Vends Herreds breve 1555–1702 (3. sept. 1640); *Kærsgård godsark*. Retsakter 1585–1718.

¹²⁰ J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 3. udg. Kbh. 1898–1906, III, 514; J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 5. udg. Kbh. 1953–72, XII, 420.

¹²¹ NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923.

¹²² RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–92; NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923; Korrespondance.

¹²³ En oversigt 14. febr. 1908 over regnskabsudgifter nævner bl.a. en opsats til alteret (30 kr.), flytning af altertavle (12 kr.) og 'alterets tegning' (6 kr.). RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–92. NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923 anfører også: 'opsat i pastor Hertels tid'.

¹²⁴ NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923. Derimod beskrives figuren som »Petrus« i *Trap 5. udg.* (note 120), XII, 420, ligesom attributten anføres at have været en nøgle i Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler*, Odense 2010, 149.

¹²⁵ *Plathe og Bruun 2010* (note 124), 149.

¹²⁶ V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 23–28, 123; jf. også *Trap 5. udg.* (note 120), XII, 420 og *Plathe og Bruun 2010* (note 124), 149.

¹²⁷ Francis Beckett, *Danmarks Kunst I-II*, Kbh. 1924–26, II, 224; jf. også *Madsen 1964* (note 112), 148. I øvrigt fandt Beckett (1924–26 (ovf.), II, 221) en 'vis' lighed mellem Madonnafiguren og et kobberstik af Veit Stoss (F. W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts, c. 1400–1700*, LXXXIV, 2016, nr. 6). Denne lighed forekommer dog ikke mere slående end med andre grafiske arbejder, f.eks. af Lucas Cranach d.æ. o. 1508 (F. W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts, c. 1400–1700*, VI, 1960, nr. 96.98) og Albrecht Dürer 1508 (F. W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts, c. 1400–1700*, VII, 1962, nr. 32), såvel som ældre stik af Israhel van Meckenem o. 1470–1500 (F. W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts, c. 1400–1700*, XXIV, 1986, nr. 184) og Mester ES o. 1450–1467 (Janez Höfler, *Der Meister E. S. – ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*, Regensburg 2007, 2, nr. 79. Et under *DK Sjyll* 1804–05 hævdede forlægsfællesskab mellem Simonfiguren og figurer på altertavlerne i Løjt og Øster Løgum savner holdepunkt.

Fig. 115. Korforlængelsens østvindue (s. 6741). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – East window of the chancel extension.

¹²⁸ *Madsen 1964* (note 112), 146–154.

¹²⁹ Billedskæreren betegnes af Jan Friedrich Richter som 'Hviding-mesteren' (Der Meister des Retabels von Hviding). Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*. Berlin 2007, 168–170, 370. *Plathe og Bruun 2010* (note 124), 149, nævner sammenhængen som »Formentlig Claus Bergs værksted«.

¹³⁰ NM. *ATA*. Indb. ved sognepræst Holger Frederik Wessel Brown 1808, jf. Christian Adamsen og Vivi Jensen (red.), *Danske Præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807 I-V*, Højbjerg 1995–2003, III, 193.

¹³¹ *Trap 3. udg.* (note 120), III, 514; RAO. *Provstiark*. Breve fra Sognene 1876–1930; NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923.

¹³² Inden figurernes opstilling i koret blev fire af figurerne 1928 stjålet fra kirken og tre af dem solgt til en antikvitetshandler i Odense, der antagelig i god tro faldt dem til Nationalmuseet. Her blev det imidlertid

tid bemærket, at der var tale om tyvekoster, hvorefter tyven blev pågrebet og alle fire figurer returneret til kirken. NM. *ATA*. Korrespondance; *Middelfart Venstreblad* 29. aug. 1928; *Berlingske Tidende* 23. sept. 1928.

¹³³ Rasmussen og Riising 1995 (note 14), 344, 355 note 132.

¹³⁴ Til sammenligning kan der peges på tavlen i Thisted o. 1520 (*DK Thisted* 37) med en apokalyptisk Madonna i midten, flankeret af Paulus og Maria Magdalene.

¹³⁵ En sådan tavle kan eventuelt have lignet Askø's lille fløjaltartavle med Nikolaj i midten og apostle i små fløje (*DK Maribo* 898).

¹³⁶ En kombination som f.eks. i Rødding (*DK Sjyll* 708).

¹³⁷ Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølvmedlemærker før 1870*, 4. udg. revideret og udvidet ved Henrik Jakobsen, Odense 2022, nr. B4-3122.

¹³⁸ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92; *Kirkeblad* 1967 nr. 3.

¹³⁹ Et tilsvarende stykke findes i Hogager (*DK Ringkøbing* 1929).

¹⁴⁰ *Kirkeblad* 1967 nr. 3.

Fig. 117. Skibets nordsides midterste hvælpille (s. 6743). Foto Arnold Mikkelsen 2023. — *The middle vault pier in the north side of the nave.*

Fig. 116. Påbegyndt hjørnehvælpille? og trompe i skibets sydøsthjørne (s. 6743). Foto Arnold Mikkelsen 2023. — *Partial corner vault pier and squinch in the nave's south east corner.*

¹⁴¹ Skeen var anskaffet forud for ministeriets cirkulære 1903. RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861-1937.

¹⁴² Bøje 2022 (note 137), nr. B4-3388.

¹⁴³ Bøje 2022 (note 137), nr. B4-3193.

¹⁴⁴ Ifølge plakette under foden. Jf. også korrespondance i *Kirkens arkiv*.

¹⁴⁵ Lindhardt 2016, 6.

¹⁴⁶ Beskrivelse ifølge NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923, der også oplyser, at fodens og skålens diameter var hhv. 18,5 og 15,5 cm. Det fremgik 1891, at der blev anvendt attraplys af blik med fjedre til at fastholde mindre lys. 1907 gik man tilbage til regulære alterlys. RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861-1937.

¹⁴⁷ *Ældste danske Arkivregistraturer* (note 41) V, 977-978.

¹⁴⁸ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92; *Kirkens arkiv*.

¹⁴⁹ Balustrene blev 1912 guldbronzerede og 1934 sølvmaledede. Knæfaldet havde plysbetræk indtil 1950, da det fik skindbetræk, som 1988 blev erstattet af blåt betræk. RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861-1937; *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904-92; NM. *ATA*. Korrespondance; *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1926-2008;

¹⁵⁰ Parret var forældre til den af Anne Trolle (†1723) udpegede arving til Kærsgård, Anne Trolle Holck (1700-28).

Fig. 118. †Lem i skibets vestre hvælvs sydvesthjørne i søndre kappe (s. 6745). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – †Hatch in the south west corner of the western vault, in the south severy.

¹⁵¹ Indskriften gengives efter Niels Ringes afskrift o. 1820. NM. *ATA*. Indb. ved Niels Ringe u.d. Jf. også KB. *Kallske saml.* 377, 4° (der har 'tunge' i stedet for 'junge'); *Hofmans fundationer* (note 47), V, 385; *Danske Atlas* (note 39), VI, 1774, 649.

¹⁵² Jf. foto 1997/98 tilhørende kirken.

¹⁵³ M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 109, 132, 134.

¹⁵⁴ Jf. også NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923.

¹⁵⁵ Jf. foto (B10238) i Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv..

¹⁵⁶ Typen optræder i et arkæologisk fund fra middelalderens Roskilde og ses afbildet på en illustration fra o. 1475 af bækkenlagerarbejdet i Nürnberg, ligesom handelsregnskaber fra samme tidspunkt vidner om eksport af bl.a. 'drejede fade'. Per Kristian Madsen, »Fundene fra den såkaldte St. Hans Kilde i Roskilde«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2017, 76; Nürnberger Stadtbibliothek. Amb. 317.2^o. Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, I, folio 94 verso; Horst Pohl, »Das Rechnungsbuch des Nürnber-

ger Grosskaufmanns Hans Praun von 1471 bis 1478«, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 5, 1967–68, 128.

¹⁵⁷ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1861–1937. Jf. også NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923.

¹⁵⁸ Hænderne manglede 1918 (jf. fig. 75).

¹⁵⁹ Sml. ansigtstype, slangekrøller, foldekast og det fir-kantede dragtspænde.

¹⁶⁰ Mens V. Thorlacius-Ussing ikke behandlede englen som en del af (†)altertavlen, og Victor Hermansen entydigt henregnede den til korbuekrucifiksgruppen, har Sissel F. Plathe og Jens Bruun foreslået, at den muligvis kan 'have svævet foran en strålekrans om den apokalyptiske Madonna'. Jan Friederich Richter har dog fundet dette 'tvivlsomt' med henvisning til stilistiske forskelle i ansigtstype og foldekast. V. Thorlacius-Ussing, *Billedskævreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 23–28, 123; NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923; Plathe og Bruun 2010 (note 124), 149; Richter 2007 (note 129), 168 note 488. Jf. også *Dragsbo m.fl.* 1999, 165.

¹⁶¹ Når det i Trap 5. udg. (note 120), XII, 424 anføres,

Fig. 119. Skibets østre hvælv (s. 6743) samt kappet bindbjælke til venstre i billedet. (s. 6755). Foto Arnold Mikkelsen 2023. – *The nave's eastern vault and cross-cut tie beam to the left.*

at krucifikset i Fjelsted (s. 6882) skyldes samme mester som Gelstedkrucifikset, beror det muligvis på en forveksling af krucifikserne i Brenderup og Fjelsted.

¹⁶² V. Thorlacius-Ussing, »Den senere Middelalder«, V. Thorlacius-Ussing (red.), *Danmarks Billedhuggerkunst*, Kbh. 1950, 105.

¹⁶³ *Trap 3. udg.* (note 120), III, 514.

¹⁶⁴ RAO. *Provstiark.* Breve fra Sognene 1876-1930; NM. *ATA.* Indb. ved Victor Hermansen 1923.

¹⁶⁵ *Trap 5. udg.* (note 120), XII, 420.

¹⁶⁶ Gruppen omfatter 18 prædikestole i Vends og primært Båg herreder. Den er delvist erkendt af Kirsten Weber-Andersen i *Trap 5. udg.* (note 120), XII. Knud Aarup, tidligere sognepræst i Kerte, har givet en samlet behandling af gruppen i Knud Aarup, *Om Kerte Kirke*, Haarby 1980, 58-85. Foruden Brenderup omfatter den Gamtofte (1597), Ørsted (1598), Turup (1598), Flemløse (1599), Kerte (1599), Fjelsted (o. 1600, s. 6884),

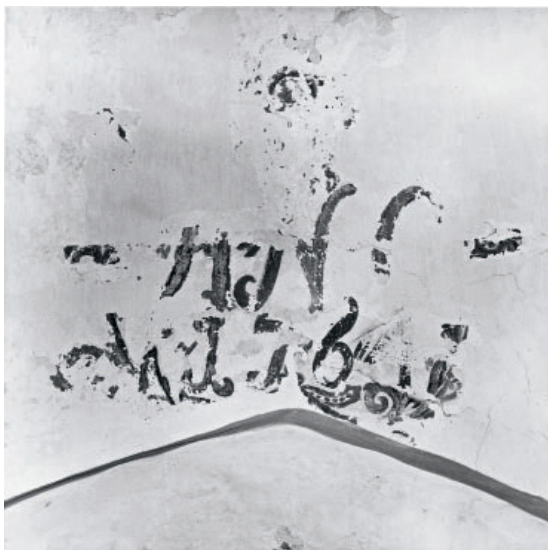

Fig. 120. Kalkmalet årstal »1764«, centralt på østkappen i skibets østfag (s. 6763). Foto Kirsten Trampedach 1997. – *Wall-painted date »1764«, centrally on the east severy in the nave's east bay.*

Grindløse (1604), Balslev (1616), Barløse (1616), Kærum (1616), Hårby (1618), Hølevad (1619), Tanderup (1620), Køng (1620), Orte (1625), Sandager (1626) samt den udaterede stol med kartoucheløse storfelter i Skydebjerg. Prædikestolen i Verninge er som allerede beskrevet (s. 3242) mere løst knyttet til gruppen, hvad der ifølge Knud Aarup desuden gælder stolene i Vedtofte og Søby. At Gamtoftes stol vitterligt var model for de andre stole, fremgår af Jacob Madsens visitats i Ørsted 1600: 'en ny prædikestol efter den i Gamtofte indsat (15)98'. *Rasmussen og Riising 1995* (note 14), 315.

¹⁶⁷ Samme detalje ses ved Markus i Grindløse (s. 5602), Lukas i Køng og Mattæus i Sandager.

¹⁶⁸ Jf. Gamtofte, Barløse, Hølevad, Balslev og Køng.

¹⁶⁹ Nordsidens kerubhoved nr. 2 fra øst er antagelig sekundært.

¹⁷⁰ Den gamle topkartouche fandtes endnu 1923 (jf. fig. 54).

¹⁷¹ Se note 166.

¹⁷² Den lille gruppe har »verbum Dei«, hvor den store gruppe har »sermonem Dei«. Jf. også *Aarup 1980* (note 166), 58–85.

¹⁷³ Ørstedes topprydelser mangler.

¹⁷⁴ Brenderup og Flemløse har samme bogstavlyd og Ørsted samme ordlyd, mens den ældste himmel i Gamtofte har en anden variant: »eloqvía Iehova eloqvía mynda argentvín igne examinatvín defecatvín septies«. Lydhimlenes indskrifter er ikke berørt i *Aarup 1980* (note 166), 62.

¹⁷⁵ Mattæusrelieffet er således meget lig Grindløses (og især) Fjelstedes, men adskiller sig fra disse (og Gamtoftestolen) ved, at højre hånd dypper pennen i blækhuset, ligesom ansigtstype, hår og skæg minder mere om Fjelstedes Lukasfigur. Markusfiguren synes at have samme forlæg som Markusfiguren i Tanderup (samt de yngre stole i Hølevad, Kærum og Køng), mens ansigtstypen svarer til Fjelsted. Lukasfiguren er som i Grindløse, men højre hånd peger (uden pen) ligesom Grindløses Mattæusfigur og Fjelstedes Markusfigur. Johannes er lig Grindløses, men holder bogen opslået som i Fjelsted.

¹⁷⁶ Erik Billes hustru Magdalene Emmiksen (†1598), der var død fire år inden opsætningen af prædikestolen, og hvis død måske kan have motiveret bestillingen (jf. f.eks. Odense Skt. Knuds Kirke s. 577), var kusine til Tale Mouridsdatter Emmiksen (†efter 1609), der besad både Fjellemsøgård (Fjelsted Sogn) og hovedgården Jerstrup (Grindløse Sogn).

¹⁷⁷ RAK. *DaKanc*. Indlæg 1572–1650. Assens provstis regnskaber 1637–38. Det bemærkes, at 1700-tallets antikvariske beskrivelser er ubrugelige for prædikestolens vedkommende, idet oplysninger om den fmid-

Fig. 121. Signaturen »I P Holst« på storfeltmaleriet (s. 6768, jf. fig. 56). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *The signature »I P Holst« on the large panel painting.*

Fig. 122. Maria med barnet (tv.) og Paulus, altertavlefigurer nr. 1-2, o. 1520 (s. 6772-74). Foto Harald Munck 1918. – *Virgin and Child (left) and Paul, altarpiece figures nos. 1-2, c. 1520.*

delalderlige dørføj (s. 6795) og gravsten nr. 1 (s. 6803) blandes sammen med prædikestolen. KB. NKS 736, 4°; *Danske Atlas* (note 39), VI, 1774, 649, jf. også RAO. *Topografica. Fyn i alm.* 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-71.

¹⁷⁸ NM. ATA. Indb. ved Victor Hermansen 1923; indb. ved Jens Johansen 1998.

¹⁷⁹ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92; NM. ATA. Indb. ved Jens Johansen 1998.

¹⁸⁰ Niels Skinkel til Gerskov forsøgte 30. sept. 1606 på vegne af sine bønder i Bro at få underkendt den

nye stolestadeordning. KB. *Thott 1424*, 4°, jf. *Rørdam 1893-95*, 151.

¹⁸¹ KB. *Thott 1424*, 4°, jf. *Rørdam 1893-95*, 151.

¹⁸² Jf. også NM. ATA. C.T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyens Stift* (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog), 96.

¹⁸³ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1861-1937; *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1926-2008.

¹⁸⁴ Revninge Kirke tilhørte 1856-1917 den nærmeste familie til Brenderups kirkeejer, Frederik Ludvig Vilhelm Ahlefeldt-Laurvig-Lehn til Kærsgård (1853-1909).

Fig. 123. Korbuekrucifiks o. 1500 (s. 6780, jf. fig. 71). Foto Chr. Axel Jensen 1923. – *Chancel arch crucifix, c. 1500.*

¹⁸⁵ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1926–2008. Tegninger i Kirkens arkiv; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–92.

¹⁸⁶ KB. *Thott 1424*, 4°, jf. *Rørdam 1893-95*, 151. Det fremgår af retsakter 1640, at præstens offerpenge blev lagt enten i skriftestolen eller på alteret. RAO. *Bispeark*. Vends herreds breve 1555–1702. 3. sept. 1640.

¹⁸⁷ Af Erik Billes aner tegnede Ringe Bille våbenet (jf. fig. 128) og blasonerede resten: »en Fisk« (Marssvin), »en Lillie« (Beck) og »en Hue« (Kruse). Tilsvarende skitserede han Anne Trolles Rosenkrantz våben og beskrev resten, fyldigst Trollevåbenet: »en Nogen (dvs. nøgen) Mand med Hovedet Afhugget men det sidder for ved hans Skræb med 2de Horn i Panden og 2 Koører, samt holdende sin ene Haand i en Hale som derved holdes bagud«, desuden »3de Roser, hvorover ere Faner« (Munk) og »en Stjerne« (Gyldenstjerne). NM. *ATA*. Indb. ved Niels Ringe u.d. (o. 1820).

¹⁸⁸ NM. *ATA*. C. T. Engelstoft, Kirkerne i Fyens Stift (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog), 96; RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861–1937.

¹⁸⁹ NM. *ATA*. Indb. ved Niels Ringe u.d. (o. 1820); jf. også KB. *Thott 1424*, 4°.

¹⁹⁰ *Kirkens arkiv*; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–92.

¹⁹¹ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–

92. Figuren er ukorrekt omtalt som 'sengotisk' i *Triap 5. udg.* (note 120), XII, 420.

¹⁹² Vindueslysningen er omtalt 1905 ('buevindue'). En nonfigurativ glasmosaik i røde, gule og orange farver (jf. fotos i Kirkens arkiv), udført af maleren William Hansen, Strib, var prøveopsat 1973–74 i det halvcirkulære spejl. RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–92.

¹⁹³ Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus* IV. Fyn, Jacob Isager (udg.), Odense 1984, 300–301; *Danske Atlas* (note 39), VI, 1774, 649; NM. *ATA*. Indb. ved sognepræst Holger Frederik Wessel Brown 1808 (jf. *Adamsen og Jensen 1995-2003* (note 130), III, 193).

¹⁹⁴ På tegningen til Resen beskrives figuren som 'et billede af et meget uhyggeligt firbenet væsen'. *Resen* (note 193), 301.

¹⁹⁵ NM. *ATA*. Søren Abildgaards notesbøger II, 24 og fig. 127. Niels Ringes skitse (fig. 87) viser de helt samme våbener på nær det fjerde fra venstre, der var forsvundet i mellemtiden. Gengivelsen i indberetningen til Peder Resen (jf. note 193) afviger herfra, hvad angår nogle af våbenerne (nr. 5, 8 og 9), og de er gengivet i tilfældig orden.

¹⁹⁶ M. Mackeprang foreslog med forbehold følgende identifikation: »1. Skjernow III(?), 2. Rønnow, 3. Sparre-Kaas, 4. Krabbe, 5. ?, 6. Hvass?, 7. Fasti, 8. Skinkel (Sehested), 9. Reventlow (Mur-Kaas?)«. M. Mackeprang, »Fyenske jærnbundne Kirkedøre fra Middelalderen«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1943, 12.

¹⁹⁷ *Mackeprang 1943* (note 196), 10–12, hvor den korte indskrift sammenlignes med døren i den skånske kirke Västra Vram, hvor en tilsvarende kort mestersignatur også står med lukkede majuskler. Denne skånske dør er senere blevet typologisk dateret til o. 1500. Lennart Karlsson, *Medieval Ironwork in Sweden* I–II, Stockholm 1988, kat. nr. 494.

¹⁹⁸ *Mackeprang 1943* (note 196), 10–12, jf. *Triap 5. udg.* (note 120), XII, 419–423.

¹⁹⁹ En del gårde i sognet tilhørte Iversnæs. Erland Porsmose, *De fynske landsbyers historie – dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987, 94.

²⁰⁰ Søren Abildgaard betegnede den da som 'den inderste kirkedør' (jf. fig. 127). NM. *ATA*. Søren Abildgaards notesbøger II, 24.

²⁰¹ RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1718–35.

²⁰² RAO. *Provstiark*. Synsprotokol 1861–1937; NM. *ATA*. Korrespondance; jf. tegninger i Kirkens arkiv.

²⁰³ *Kirkens arkiv*; RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprotokol 1904–92; *Den kgl. bygningsinspektør*. Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896–1915; NM. *ATA*. Indb. ved Victor Hermansen 1923; Korrespondance.

²⁰⁴ Den Danske Orgelregistrant.

²⁰⁵ Optegnet af Th. Frobenius & Co. Den Danske Orgelregistrant.

²⁰⁶ RAO. *Kærsgård godsark*. Protokol over ægter og arbejde til Brænderup kirke 1828–53.

Fig. 124. Altartavlefigurer nr. 3-7, o. 1520 (s. 6774, jf. fig. 61) og englefiguren o. 1500 (s. 6782, jf. fig. 74). Foto V. Thorlacius-Ussing u.d. – *Altarpiece figures nos. 3-7, c. 1520, and the angel figure, c. 1500.*

²⁰⁷ Ifølge en protokol med afskrifter af ældre dokumenter refereret af sognepræst Ludvig Hertel 1905. RAO. *Provstiark.* Breve fra Sognene 1876-1930.

²⁰⁸ NM. *ATA.* Indb. ved Victor Hermansen 1923; Korrespondance; RAO. *Den kgl. bygningsinspektør.* Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1915; *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-36.

²⁰⁹ *Middelfart Venstreblad* 6. okt. 1977. Præsterækken er udarbejdet af sognepræst og provst Helge Fog-Nielsen. *Kirkens arkiv.*

²¹⁰ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92; *Kirkens arkiv*; Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark.* Brenderup K.

²¹¹ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92; NM. *ATA.* Korrespondance.

²¹² Henning Thalund, *Fynske kirkeskibe* (Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum, 27), Svendborg 1989, 69.

²¹³ Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark.* Bren-

derup K.; NM. *ATA.* Korrespondance; RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92; *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1926-2008.

Fig. 125. Dåbsfadets bagside med tydelige drejespor (jf. fig. 69 og s. 6779). – *The back of the baptismal dish with visible grooves.*

Fig. 126. De nye dele på prædikestolens første fag, synlige før bemaling (jf. fig. 79 og s. 6786). Foto Jens Johansen 1998. – *The new parts of the pulpit's first bay before being painted.*

²¹⁴ NM. ATA. Korrespondance; RAO. Menighedsrådsark. Forhandlingsprotokol 1904-92; Kirkens arkiv. Synsprotokol 1926-2008.

²¹⁵ RAK. Regnskaber 1433-1559. Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29.

²¹⁶ RAK. Regnskaber 1559-1660, Lensregnskaber. Lens-

regnskaber 1559-1662. Hindsgavl lens kvittansiari-
umsbilag. Nr. 21. 12. marts 1602.

²¹⁷ RAO. Bispeark. Synsforretninger over kirker 1718-35; Visitatsprotokol 1732-1803.

²¹⁸ Afskriften 1884 gengav den latinske del således: »Verbi domini mande im Esterum/ Sideus pronobis quis Kontro nos«, hvortil sognepræst Ludvig Hertel 1893 bemærkede, at læreren ikke var latinkyndig, og at indskriften 'efter hans mening' måtte have lydt som den korrigerede version. NM. ATA. Korrespondance. Sognepræst Ludvig Hertel til F. Uldall 26. marts 1893.

²¹⁹ NM. ATA. Korrespondance. Sognepræst Ludvig Hertel til F. Uldall 26. marts 1893.

²²⁰ RAO. Bispeark. Vends Herreds Breve 1820-31; Prov-

stiark. Synsprotokol 1803-61.

²²¹ RAK. DaKanc. 1. dept., Journal 1831. F 2039.

²²² RAO. Odense Amtsprøvti. Korrespondance ang. Vends Herred 1832-33.

²²³ RAK. DaKanc. 1. dept. Brevbog 1834. nr. 3367, 23. dec. 1834; Journal 1836. L 2020.

²²⁴ KB. Thott 1424, 4°, jf. Rørdam 1893-95, 152.

²²⁵ Datoen fremgår også af Joh. Grundtvig (udg.), »Ejler Brokkenhuses historiske Kalenderantegnelser for 16de Aarhundrede«, *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* VI, 1873, 426.

²²⁶ Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten I-II*, Kbh. 1951-53, nr. 715.

²²⁷ De fædrene våbener viser (beskrevet fra midten og mod venstre/heraldisk højre): Emmiksen (F), Bjørn (FM), Sehested (FFM), Rosenkrantz (FMMM), Limbek (FMMMM), Hvide (»Marsk Stigs æt«) (FMFMM), Barsebek (antagelig FFFM) og Krognos (FMFMMM). Den mødrene række viser tilsvarende: Reventlow (M), Flemming (MM), Urne (MFM), Rantzau (MMM), Moltke (MFFM), Knob (MFMM), Hvide (»Marsk Stigs æt«) (MMFM) og Rosenkrantz (ukendt relation).

²²⁸ Et andet og gennemgående træk er de 'svævende' pilastre, der ses både på ældre og yngre arbejder. Skjoldformerne er af tartschetype på de tidlige sten og af symmetrisk renæssancetype på de yngre.

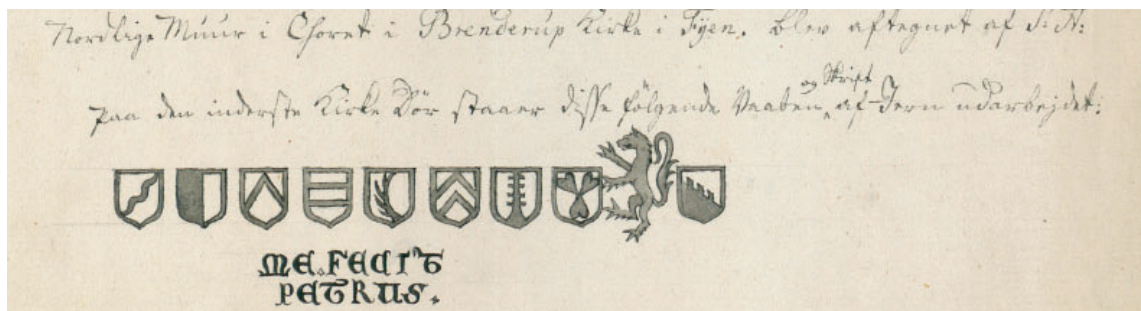
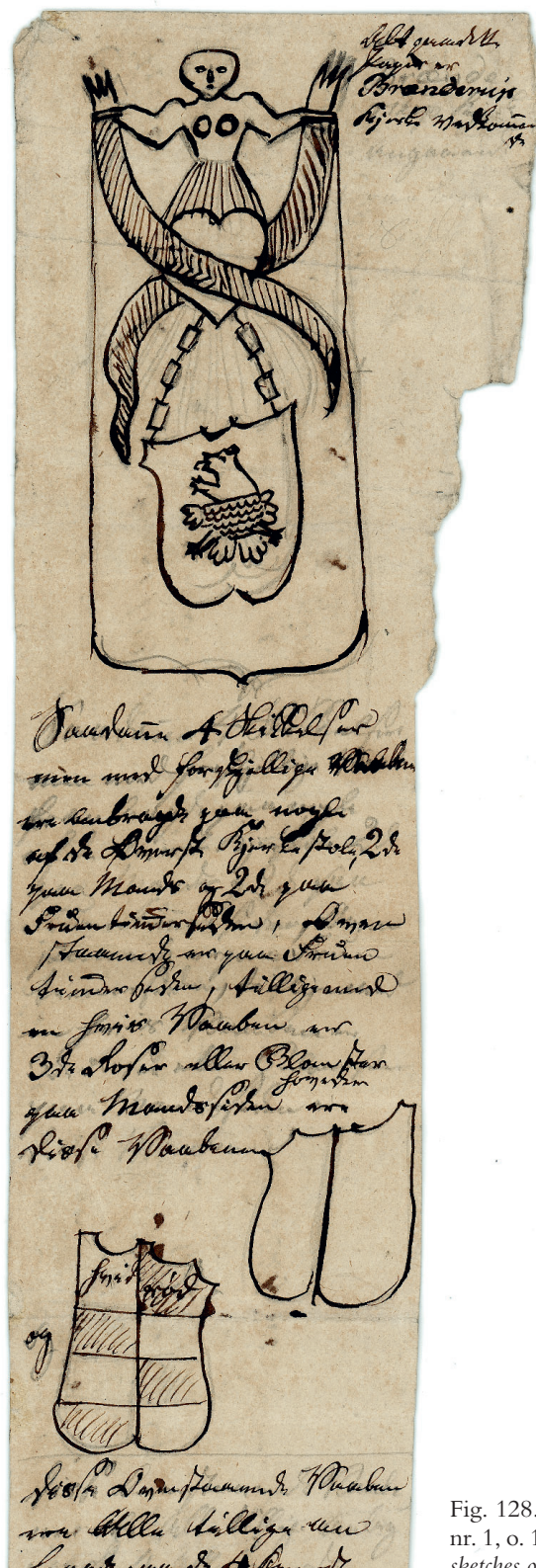

Fig. 127. Indskrift og våbenskjolde på middelalderlig $\dagger$ dørføj (s. 6795). Detalje af tegning af gravsten nr. 1 (jf. fig. 95). Tegning af Søren Abildgaard 1762. I NM. – *Inscription and coats of arms on medieval $\dagger$ door leaf. Detail of drawing of tombstone no. 1, between 1585 and 1589.*

²²⁹ Jensen 1951-53 (note 226), II, 89-91.

²³⁰ Rasmussen og Riising 1995 (note 14), 319-20.

²³¹ Grundtvig 1873 (note 225), 426.

²³² Grundtvig 1873 (note 225), 427; Rasmussen og Riising 1995 (note 14), 344.

²³³ Dvs. tidligere end anført under Vissenbjerg (s. 3436 note 213). KB. Kallske saml. 377, 4°. Jf. også Hofmans fundationer (note 47), V, 385. En samling af ikke nærmere daterede, og ikke nødvendigvis helt samtidige, optegnelser fra 1700-tallet om fynske kirker har registreret monumentet under såvel Vissenbjerg som Brenderup. KB. NKS 736, 4°.

²³⁴ NM. ATA. Søren Abildgaards notesbog II, 24; jf. også NM. ATA. Indb. ved Niels Ringe u.d. (o. 1820).

²³⁵ Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, Udg. af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, Kbh. 1965, 110; RAO. Kærsgård godsark. Retsakter 1585-1718; jf. også Holger Fr. Rørdam, »Prøver af en fynsk Præstehistorie fra forrige Aarhundrede«, Kirkehistoriske Samlinger 2,6, 1872-73, 766-768. Pga. stenens borgerlige figurtyper, heraldikken og gravskriftens standsmarkører kan det afvises, at der som tidligere foreslået måske kunne være tale om en sten over Steen Bille til Kærsgård (†1590) eller en ikke nærmere specificeret 'Niels Bille'. J. P. Trap, Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, 4. udg. Kbh. 1920-32, IV, 529; Trap 5. udg. (note 120), XII, 420, jf. også Petersen 1983, 5.

²³⁶ En »Mette Boldeuinds« holdt 1599 et barn ved en hjemmedåb på Kærsgård, men fornavnet passer umiddelbart ikke med initialerne. Rørdam 1884-86 (note 48), 613-15.

²³⁷ RAO. Kærsgård godsark. Dokumenter ang. skifte 1641-44. Skifte 24. jan. 1644.

²³⁸ Trap 3. udg. (note 120), III, 514; jf. NM. ATA. Indb. ved Victor Hermansen 1923.

²³⁹ Peder Hansen Resen, Atlas Danicus IV. Fyn. Jacob Isager (udg.), Odense 1984, 300-301.

²⁴⁰ RAO. Provstiark. Breve fra sognene 1829-62.

²⁴¹ Ide Steensdatter Bille begravet 20. apr. 1586; Berete Steensdatter Bille begravet 5. okt. 1589; Steen Bille begravet 2. dec. 1590; Magdalene Emmiksen begravet 25. apr. 1598; Helvig Hartvigsdatter Ulfeldt (†23. juni 1601, begravet 4. aug. 1601). Grundtvig 1873 (note 225), 354, 377, 385, 427, 449-450; jf. også Rasmussen og Riising 1995 (note 14), 333, 344-345.

²⁴² Kancelliets Brevbøger (note 24) 20. juni 1654, 10. juli 1655.

²⁴³ Anne Trolle Holcks enkemand Christian Friderich von Gersdorff blev begravet i Harndrup (s. 6968).

²⁴⁴ NM. ATA. Indb. ved sognepræst Ludvig Hertel

Fig. 128. Indberetning med skitser af våbenskjolde på ðherskabsstol nr. 1, o. 1600 (s. 6791). Tegning af Niels Ringe o. 1820. — Report with sketches of the coats of arms on family ðpew no 1, c. 1600.

1890. I Hertels posthumt udgivne præstehistorie anføres genbegravelsesstedet derimod som ukendt. Det fortæltes, at sognefoged Peder Hansen, Fyllested, tog både kistebeslag og -prydelser 'og plyndrede ligene'. *Hertel og Idum 1925*, 633.

²⁴⁵ RAK. *DaKanc. 1. dept.* Journal 1831. F 1095; RAO. *Provstiark.* Breve fra sognene 1829-62.

²⁴⁶ *Petersen 1983*, 5.

²⁴⁷ Jf. foto fra 1910'erne (B9213) i Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

²⁴⁸ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprotokol 1904-92; *Petersen 1983*, 5.

²⁴⁹ *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1926-2008; *Kirkeblad 1964* nr. 11.

²⁵⁰ Desuden monumenter i Fjelsted (s. 6901), Åsum (s. 3509), Drigstrup (s. 4112) og Faaborg (DK *Svendborg 804*). Kun sidstnævnte er sammen med Øster Hæsing nævnt i Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, Kbh. 1988, kat.nr. 22-23.

²⁵¹ NM. *ATA.* Indb. ved sognepræst Ludvig Hertel 1890.

²⁵² Forbrydelsen er skildret i skillingsvisen *En sørgelig*

Vise om det grufulde Mord paa Holse Mark mellem Bogense og Middelfart Mandagen den 8de April 1907, Odense 1907. En spillefilm fra Nordisk Film om drabet (*Mordet paa Fyn*) havde premiere kun 10 dage efter forbrydelsen og var anledning til landets første lovgivning om filmcensur. Stephan Michael Schröder, »Kunst, skæg og ballade – Storm P. i den tidlige stumfilm«, *Kosmorama* 281, 2022, tilgået 18. juni 2024: URL: kosmorama.org/artikler/storm-p-i-den-tidlige-stumfilm

²⁵³ Monumentet er antagelig fra De forenede Granitbrud og Stenhuggerier i Rønne, jf. fig. 15-19 i Axel Andersen, »Mindesmærker på danske kirkegårde og Bornholms stenhuggeri«, *Vore Kirkegårde* 1984, 56-80.

²⁵⁴ Ejby Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. A17. Brennderup Kirke.

²⁵⁵ *Kirkens arkiv*, herunder også Synsprotokol 1926-2008.

²⁵⁶ RAO. *Pastoratsark.* Ministerialbog 1690 ff.

²⁵⁷ Aage Jørgensen, *Danske Gravminder af Smedejern*, Danske Folkeminder 59, Kbh. 1951, 82 (kat.nr. 54).

²⁵⁸ *Jørgensen 1951* (note 257), 83 (kat.nr. 55) med note 45.

Fig. 129. Kirken set fra sydøst. Foto Chr. Axel Jensen 1923. I NM. – *The church seen from the south east.*

BRENDERUP CHURCH

Brenderup Church is built on a hill on the west bank of Storå, North Funen's longest river (cf. fig. 1). It lies on the eastern outskirts of the large village (cf. fig. 3), next to the principal manor Kærsgård. The church lies quite far to the south west in the large, fairly hilly and forested parish, which contains seven other villages and two station towns.

The earliest mention of the church (»ecclesia Brendrup«) is in 1349, in a letter of indulgence which cancelled 40 days of penance for the church's benefactors. From the 1370s and 1380s several donations to the benefice are known, recorded in two †missals. Several letters of indulgence were issued in 1386, 1403, 1407, 1422, and 1461. The impression of a well-financed church is supported by records of extra taxes in 1524–26. The church paid the district's highest rate of 20 marks, the same as Vejlbj (p. 6399), Asperup (p. 6541), Gelsted, and Husby.

Patron saint. In 1380 the church was mentioned as consecrated to St. Peter (»ecclesie beati Petri in Brechendrop«). This was also mentioned in 1484.

Altars. In 1394 the altar of Mary Magdalene was consecrated along with other altars dedicated to other saints (»altaria Mariæ Magdalænæ & aliorum divorum«). The altar of St. Nicholas was consecrated in 1416.

Several pieces of evidence indicate that the advowson belonged to the Crown before the Reformation in 1536. The church belonged to the Crown until 1676, when it was sold along with Ore (cf. below) and came into the possession of the estate Oregård. From 1719 it belonged to the count's estate Gyldensteen. In 1807 it was bought by the owner of Kærsgård, Jacob Wedel. The church belonged to Kærsgård until it passed into freehold in 1916.

In 1628 Brenderup was annexed to the much smaller parish, Ore (p. 5693). A few years later it was decided that Brenderup, wherein the parsonage lay, should be the main parish. In 1673

the relationship was once again reversed, but 100 years later Ore was mentioned as the annexe again. The annexation was ended in 1906. Since 1999 Brenderup has shared a benefice with Indslev (Vends District).

The churchyard is mentioned in 1380, when it was re-consecrated. More recently it has been expanded on several occasions. It is surrounded by a fieldstone wall. The main entrance to the north west is a masonry driveway gate with two flanking pedestrian gates.

Wall paintings. In 1997 scant remains of Late Medieval and later wall paintings were noted, all of which except one were limewashed over. In the east severy of the nave's east bay, just north of the apex of the wall rib is a painted minuscule 'p' (fig. 50). This is presumably in reference to the initial of the church's patron saint, Peter.

Building. The Romanesque church consisted of a chancel with an †apse and a sizeable nave. The †apse, chancel and nave are built with granite ash-lars on a double foundation (p. 6306, fig. 5). The foundation ash-lars of the apse have been re-used in the chancel extension's north and south walls, and some of the remaining curved ash-lars have been used in the eastern gable wall (figs. 109). A pictorial ash-lar (fig. 110) is now embedded in the stairwell's eastern door jamb. The Romanesque south door (figs. 8–9) now leads from the nave to the former porch, which is now a mortuary chapel. The door was bricked up before 1860 in connection with the conversion of the porch to a storehouse and the relocation of the church's main entrance to the tower's west side. The north door is bricked-up but visible internally and externally (cf. figs. 27 and 107). On the exterior of the chancel's north wall, the western half of an original window is preserved (cf. fig. 27). It was presumably partially destroyed when a stairway to a family gallery (cf. fig. 27) was established.

In the north wall of the nave are traces of two windows. Part of the arch of the eastern one is visible in the interior at the top of a later window (fig. 26). Roughly in the middle of the wall is a Romanesque window with an arch of three curved stones (fig. 10, cf. fig. 27). The window's interior is visible from the space above the middle vault (cf. fig. 12). From a window opposite in the south, only part of the internal arch is preserved (fig. 106). The church's interior is of raw fieldstone. Both the chancel and nave originally had flat ceilings. The Romanesque chancel arch has been rebuilt.

The chancel's east gable disappeared when the chancel was extended in the Late Middle Ages. The chancel arch gable of raw fieldstone is well preserved (figs. 42 and 44). The western raw fieldstone gable of the nave is preserved except for the gable top (cf. fig. 43). At the gables are visible traces of the church's original roofing.

A tower, significantly narrower than the nave and with a square ground plan, was erected to the west in the Late Middle Ages. The tower had three floors, and gables to the east and west. In the western wall of the tower was an original door, whose one-and-a-half-brick-deep rabbet has been preserved in the current door (cf. fig. 15). To the north and south were relatively small double-rabbeted, segmentally arched windows in pointed-arched tympana.

The intermediate floor's only decorations are four slender, pointed-arched tall recesses on the west side (cf. fig. 14). The belfry lights, although bricked-up, have only been preserved to the west and north (cf. figs. 15 and 14). They are only visible from the outside, as the interior has later been faced with bricks. They are slender, pointed-arched, linked openings in segmentally arched tympana. The tower interior (fig. 24) had an opening towards the nave with a tower arch that was approximately as wide as the room itself. It is covered by a contemporary cross vault borne by half-brick-deep, slightly pointed-arched wall ribs on rabbeted corner piers. A contemporary stairwell (cf. fig. 19) easternmost on the south side of the tower gives access to the upper floors. The stairwell is accessed from the south through

a now straight-edged door. The dextral spiral staircase has a straight-edged, half-brick newel (fig. 20) and partly runs through the south wall of the tower. It is covered by a helical barrel vault (fig. 21). The staircase ends in the south east corner above the intermediate floor's vault with a segmentally arched upper door (fig. 30). The intermediate and belfry floors' interiors have later been faced with bricks. (figs. 29 and 32). The tower had gables to the east and west (cf. figs. 15 and 27). Segments of c. 2 m of these have been preserved and incorporated in the lower part of the heightened tower's belfry floor. Both had decorations consisting of two closely placed recesses on the central axes. The tower's details, the well-considered vault, and the shape of the belfry lights inform a dating to the late 1300s or the beginning of the 1400s.

The Late Medieval chancel extension is built with re-used granite ashlars in its lower part, while the rest is built with bricks. A small priest's door to the south is a late addition. In the eastern gable wall is a large, basket-handle-arched, single-rabbeted window (cf. fig. 25). A now bricked-up, basket-handle-arched window to the north is only visible internally (cf. fig. 23), where it is partially covered by a wall rib from the later vault. In the north and south walls are segmentally arched niches. The chancel arch was rebuilt in the Late Middle Ages.

In the Late Middle Ages vaults were constructed in the entire chancel and the nave. The vaults are cross vaults with half-brick ribs and are borne by pointed-arched, whole-brick-deep wall ribs resting on rabbeted piers. In the eastern corners of the nave, though, the vault is borne by unusually shaped squinches (fig. 22).

A brick porch was built in the Late Middle Ages at the south door of the nave (cf. fig. 6). In the east and west flanking walls it has newer windows (cf. figs. 6 and 15). In the south gable wall is a door opening, which has been widened several times. In 1923 it was still segmentally arched with a single rabbet. The corbie-stepped, recess-decorated, tiered gable (cf. fig. 6) with five corniced steps on each side and a wide pinnacle has a central, single-rabbeted, segmentally arched opening with a

hatch at the foot of the gable, which until c. 1923 was the only means of accessing the lofts.

In c. 1860 the porch was converted to a storehouse and then in c. 1913 to a mortuary chapel. The existence of a rather lower †porch in the same place as the current one is evident from traces of roofing on the south wall of the nave.

At the end of the Middle Ages the short tower was heightened with a new belfry floor (cf. figs. 6, 14–15 and 27). After the interior was faced with bricks the old tower's gables were taken down to a level about 2 m above their bases. The new belfry floor has two lights on each side. The intermediate floor, which was the intermediate and belfry floors of the old tower, has been reinforced with internal half-brick-thick facing (figs. 29 and 32). To the east is a tall, pointed-arched relieving arch (fig. 13) bearing the upper part of the tower's east wall.

The recess-decorated gables (cf. fig. 6 and 15) have four corbie steps on each side with diagonal pinnacles and a slender pinnacle on top.

The unusually detailed belfry floor and its gables are closely related to the west gable of the Church of the Holy Ghost in Faaborg (*DK Svendborg* 648). There are also similarities in Asperup Church (p. 6569) and Indslev Church (Vends District). The gables in Brenderup and Faaborg are undoubtedly the works of the same master, and as such they must be roughly contemporary, i.e. from c. 1505–15 (*DK Svendborg* 676).

A secondary priest's door in the chancel extension's south side (cf. fig. 38) presumably comes from the second quarter of the 1800s (compare figs. 4–5). A door in the north side of the nave's eastern bay accessing family gallery no. 1 (fig. 27) was established in c. 1676. A secondary door in the north side of the chancel's western bay accessing family gallery no. 2 was established in c. 1686.

The nave's two south windows are Medieval. The western one is clearly older than the vaulting in the nave and is partially closed due to this (fig. 32). The top of the window is visible in the space above the vault (cf. fig. 106). Presumably in the 1800s two new windows in the chancel's north side and one in the nave's north side were

installed. The northern window to the west in the nave was installed after 1872.

The roofing of the nave has 16 trusses, of which the easternmost and westernmost were incorporated in the chancel arch gable and the west gable respectively. The nave's roofing must be considered original, albeit with later changes. Each truss had two long, angled struts, of which the struts in the eastern bay are still preserved, embedded in the chancel arch gable's west side (fig. 42), while imprints of the western bay are visible in the gable's masonry (fig. 43). On the east side of the chancel arch gable are imprints of vertical struts about half a metre from the wall (fig. 44), which must be from the eastern gable rafters. Dendrochronological analysis shows that the roofing is likely from the 1100s. In the Late Middle Ages the roofing was rebuilt, presumably in connection with the construction of the vault. The roofing of the chancel has 11 trusses and possibly includes remains of the original roofing, but shows clear signs of a Late Medieval rebuilding. The roofing of the porch has six trusses of rafters and is mostly built with pine, but contains some re-used pieces of oak. The roofing of the tower seems to be relatively well-preserved and must presumably be contemporary with the heightening of the tower.

A bell frame of oak with room for two bells (cf. fig. 45) is on the belfry floor and is presumably Medieval. The posts reach far into the roof interior, where they are fastened to a beam. Traces on the posts' top parts (cf. fig. 45) indicate that the bells originally hung in the roof interior.

Furnishings. The church's oldest piece of furnishing is the Romanesque granite font decorated with acanthus vines (fig. 68). From the Late Middle Ages comes a chancel arch crucifix with side figures (figs. 71–76), made in c. 1500 in the same workshop as the crucifix in Gelsted (Vends District). Seven figures from an (†)altarpiece from c. 1520 (fig. 59–61) are assumed to be carved in a Claus Berg-influenced Funen woodcarving workshop. The oldest baptismal dish (no. 1), a turned brass work of unknown age (fig. 69), was possibly made at the same time. The pulpit

in High Renaissance style, with a carved date of 1602, belongs to the large 'Gamtofte group' (fig. 77-83). The pulpit consists of a body with five bays with evangelist reliefs and corner herms, a lower canopy and a large sound canopy. The pulpit comes from the same workshop as the pulpits in Grindløse (p. 5600) and Fjelsted (p. 6884). The altarpiece from 1638/41 (fig. 56) was donated by Erik Bille of Kærsgård. It originally had a relief depicting the Last Supper, where now there is a Crucifixion painting by I. P. Holst from c. 1860. The Communion set (fig. 62) was made in c. 1700 by the Odense goldsmith Matthies Simonsen and presumably donated by Anne Trolle of Kærsgård. The Communion set for the sick from 1775 (fig. 65) is the work of Rasmus Rasmussen Møller, Odense. The oldest bell (no. 1, fig. 92) was cast in 1835 by I. C. & H. Gamst, Copenhagen. The altar rail (fig. 58) comes from the middle of the 1800s, and a church ship, the brigantine »Peters Minde« (fig. 91), was built and donated in c. 1850-75 by the shoemaker Peter Chr. Rasmus Mossin. There is also a poor box of cast iron from c. 1875 (fig. 88) and a roughly contemporary wafer box (no. 1) from Den Kongelige Porcelænsfabrik. The latter bell (no. 2, fig. 93) was cast in 1884 by Anker Heegaard, Frederiksværk. In c. 1900 a skimming ladle (fig. 64) was acquired from the workshop of Lauritz Grønlund in Odense, as were three porcelain bowls from Bing & Grøndahl. A red chasuble with a gold cross is from 1903. The pine Communion table is from 1907/08, as are a cast copy of Jerichau's Christ on the Cross, which was part of an (†)altar decoration (cf. fig. 54), and an armchair (no. 1) for the parson. In 1912 a brass baptismal dish (no. 2) was purchased, and the following year so was a tin baptismal jug (fig. 70). A seven-branched candelabrum was donated in 1924 by the then parson and his wife. An armchair (no. 2, fig. 86) for the church singer is from 1934, as are a patterned door wing (which the church's later door wings were modelled upon) and the hymn boards. In 1945 the Odense firm Knud Eibye supplied two chandeliers of the Baroque type and three lampettes. The pews from 1950 (cf. fig. 52) were designed by the architect Axel Jacobsen, Odense, who was also responsi-

ble for the installation of the gallery in the west end (which was rebuilt in 1997-98 by the architect Ebbe Marxen, Århus) (figs. 89-90). The organ with 11 stops (originally seven), two manuals, and a pedal was built in 1952 by Th. Frobenius & Co, Kgs. Lyngby and Horsens. A wafer box (no. 2) and a silver altar jug were acquired in 1967 from Cohr, Fredericia (fig. 64). A parson list board was hung up in 1977, and there are loose chairs from the same time. In 1989 Jette Nevers wove an antependium decorated with a cross (fig. 55). In the chancel are eight benches from 1997-98. In 1999 the sculptor Sigrid Lütken made altar candlesticks (no. 1, fig. 66) of a gilded copper alloy, supplemented in 2000 with more conventional altar candlesticks (no. 2) of brass in neo-Renaissance style (fig. 67).

Colour scheme. The altarpiece and pulpit's variegated polychroming, as well as most of the Late Medieval figures' paintwork, were done in 1934 by the painter Niels Lindberg, and in 1997-98 Jens Johansen chose the main colours of the newer objects: the pews are dark green, the organ and gallery are ochre, red, and brown. The doors are light grey and so is the altar rail, but with gilding.

Sepulchral monuments. A shaped stone (tombstone no. 1) of the sisters Magdalene Emmiksen (†1598) and Margrete Emmiksen (†1585) is ascribed to the so-called Odense copyist (fig. 94). The light grey limestone monument was carved between 1585 and 1589. It originally lay in Visenbjerg Church (p. 3426) but was later moved to Brenderup. A later shaped stone of blackish-grey limestone depicting a burgher couple (no. 2, fig. 96) was presumably laid in c. 1619 over Niels Boldevin from Skovshøjrup (†after 1652) and his wife I... E...datter (†1619).

There are two *memorial wreaths from 1909, one (fig. 97) of the church owner Fritz (Frederik Ludvig Vilhelm) Ahlefeldt-Laurvig-Lehn of Kærsgård (1853-1909), the other (fig. 98) of the parson Ludvig Hertel (1844-1909).

The churchyard monuments include seven wooden crosses of German war refugees; the crosses now hang in the former porch, now mortuary chapel (fig. 100).